

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

На тему: «Лікарська книга Моше Маркузе “Озер Ізраель”: модерна медицина
vs традиційне єврейське лікування»

Виконала: студентка 2-го року навчання

Спеціальності:

032 Історія та археологія

«Юдаїка»

Шарафаненко Олена Сергіївна

Керівник Диса К. Л.,

кандидат історичних наук, доцент

Малахова К. В.

кандидат філософських наук

Рецензент Черноіваненко В. В.

Магістерська робота захищена
з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2020 р.

Київ -2020

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2020 р.

Київ - 2020

Декларація

академічної доброчесності

студента/ студентки НаУКМА

Я Шарафаненко Олена Сергіївна,

Студентка 2-го року навчання факультету гуманітарних наук,

Спеціальність 032 історія та археологія / «Юдаїка»,

адреса

електронної

пошти

philrelig.ya@gmail.com

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Лікарська книга Моше Маркузе “Озер Ізраель”: модерна медицина vs традиційне єврейське лікування.»» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений/ ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден/ згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Дата

Підпис

Прізвище, ініціали

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної/магістерської роботи

Тема: «Лікарська книга Моше Маркузе “Озер Ізраель”: модерна медицина vs традиційне єврейське лікування»

Автор: студент(ка) 2-го р.н. освітнього ступеня – магістр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія (Юдаїка)»

Науковий керівник: Диса К. Л., кандидат історичних наук, доцент; Малахова К. В. кандидат філософських наук.

Захищена: " __ " _____ 2020 р.

Короткий зміст роботи: В магістерській роботі «Лікарська книга Моше Маркузе “Озер Ізраель”: модерна медицина vs традиційне єврейське лікування» розглянуто європейську медицину ранньомодерного періоду та стан медицини в єврейському середовищі Східної Європи у XVIIIст. В роботі проаналізовано позицію автора та змальовано образ потенційного читача за допомогою аналізу лікарської книги - її структури, титульної сторінки, апробацій, мови. За допомогою аналізу критики традиційних медичних практик, які побутували в єврейському середовищі, перелічені автором лікарської книги “Озер Ізраель” реконструйовано лікувальні практики та методи традиційної і модерної медицини та простежено протиріччя між ними.

Abstract.

In the master's thesis "Medical Book Ozer Israel: Modern vs. Traditional Jewish Cure" was considered European medicine of the early modern period and the state of medicine in the Jewish environment of Eastern Europe in the XVIII century. In the thesis the author's position was analyzed and the image of a potential reader was depicted by analyzing the medical book - its structure, title page, approbations, language. Through the analysis of the critique of traditional medical practices that existed in the Jewish environment, listed by the author of the medical book "Ozer Israel", the medical practices and methods of traditional and modern medicine were reconstructed and the contradictions between them were traced.

Зміст.

Вступ.....	С. 7
Розділ 1. “Модерна медицина у XVIII ст: персоналії та загальний контекст”	С. 17
1.1. Методологічні підходи до історії європейської медицини ранньомодерної доби.....	С.17
1.2. Європейська медицина модерної доби: перехід від Середньовіччя до Ренесансу та Модерну.	С.21
1.3. Стан медицини в єврейському середовищі в XVIII ст.	С.33
1.3.1. Медицина в єврейському середовищі: перехід від Середньовіччя до Ренесансу та Модерну.	С.33
1.3.2. Лікарі-маскіли як представники медицини в єврейському середовищі XVIII ст.	С.32
Розділ 2. “Моше Маркузе та його лікарська книга “Озер Ізраель”	С.36
2.1. “Доктор Маркузе” - європейський лікар з єврейського містечка.	С.36
2.2. Структура книги «Озер Ізраель».	С.39
2.2.1. Титульний аркуш як звернення до потенційного читача.	С.41
2.2.2. “Апробації”-гаскамот та проблема легітимації "європейської" медичної книги в єврейському традиційному суспільстві Східній Європі.....	С.45
2.2.3. “Польский тайтч”. Мова як культурний код традиційного єврейського суспільства та ознака модерності в лікарській книзі Моше Маркузе “ Озер Ізраель ”.	С.47

Розділ 3. “Модерна медицина vs народна медицина в єврейському контексті наприкінці XVIII ст.: недоліки цілителів, методи лікування”	C.50
3.1. Критика народної медицини і її популяризаторів ..	C.50
3.2. Методи модерної медицини як альтернатива народній медицині, описані в “ Озер Ізраель”	C.57
3.2.1. Лікар-маскіл на варті у природи.....	C.57
3.2.2. Європейська медицина XVIII ст. та її методи, описані в лікарській книзі “Озер Ізраель”.	C.61
Висновки.....	C.67
Використані джерела та література.....	C.69

Вступ.

Східна Європа модерної доби - колискова європейського єврейства. Саме тут вирували події повсякденного життя, які відбилися в безсвідомих генах єврейської історії і мали вплив на формування ментальності багатьох наступних поколінь. Дослідити так зване “внутрішнє” життя модерного періоду із середини видається можливим лише за допомогою вивчення документів, книг чи інших матеріальних реліквій, яких залишилося вкрай мало. До того ж, якщо йдеться про писемні залишки цього періоду, то іншою перепорою стає мова, якою викладається думка автора - сучасника модерну. Найуживанішою мовою серед видань, які друкувалися в єврейських типографіях Східної Європи (Речі Посполитої) кінця XVIII ст. була “лошн койдеш” (пер. з іврит “свята мова”) - стародавній іврит, в свою чергу просте людство використовувало “тайтч” - своєрідний зародок майбутнього їдишу, який на той час ще не вважали мовою. Однією з перших книг, написаних в той час мовою “тайтч” була лікарська книга Моше Маркузе “Озер Ізраель”¹ (пер. іврит “допомога Ізраїлю”), яка ще зовсім не підлягала аналізу українськими дослідниками, хоча була видана в Поріцку, що відповідає сучасній Павлівці Іваничівського району Волинської області. Поодинокі закордонні дослідники, які час від часу протягом XIX-XXI ст. розпочинали аналіз цієї книги найчастіше робили це з позиції літературознавства, філології, і лише деякі підходили до аналізу книги з позиції історичного аналізу джерела.

Оскільки її автор є представником єврейського просвітництва (маскіл), то ми неодмінно стикаємось із можливістю своєрідного занурення у образ мислення лікаря як освіченої людини ранньомодерного періоду та через призму критики традиційного суспільства, яка є однією з характерних рис

¹ Sefer refuot “Ezer Yisrael”. Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. – 139 арк.

маскілів, простежити ознаки модерності у медицині кінця XVIIIст. та зіткнення модерної медицини з практиками лікування народної медицини того ж періоду в єврейському середовищі Речі Посполитої. До того ж, цікавим є сам період - книга друкується на зламі епох - у 1790 році - за рік до цього року розгоряється французька революція у Франції, через п'ять років Річ Посполита остаточно припине своє існування. Звісно книга була написана не в рік її публікації і навіть не за п'ять років до цього, до того ж її публікація деякий час відкладалась. Автор виражає в ній увесь скоплений досвід життя освіченого лікаря - на момент публікації Моше Маркузе було вже близько 40 років. Окрім того, відомо, що взірцем для написання лікарської книги «Озер Ізраель» послужив переклад Менделя Лефіна книги швейцарського лікаря Сем'юеля Тіссо «Рефуот Га-ам».

Аналіз лікарської книги «Озер Ізраель» безперечно є актуальним як для українських історичних студій взагалі, так і для східноєвропейських історичних студій окремо, оскільки книга була надрукована в Порицьку, Волинського воєводства - зараз це Волинська область України, і змальовує побут єврейської громади - однієї з представників етнічної групи, яка постійно перебувала на цих територіях і тісно взаємодіяла з іншими більш численними групами - поляками, українцями, росіянами, білорусами тощо. Робота над першоджерелом посідає важливе місце в українській юдаїці і мовознавчих студіях з історії їдишу, оскільки дозволяє доторкнутись до оригінального побутування єврейської громади через розгляд традиційних підходів до лікування як частини повсякденного життя цієї громади, та зануритись у форми існування їдишу ще до оформлення його як мови.

Мета:

на матеріалі лікарської книги Моше Маркузе “Озер Ізраель” дослідити зіткнення модерної медицини та традиційного підходу до лікування в єврейській громаді Речі Посполитої наприкінці XVIII ст.

Завдання:

- Розглянути європейську медицину модерної доби та стан медицини в єврейському середовищі Східної Європи у XVIIIст.;

- Проаналізувати позицію автора та змалювати образ потенційного читача за допомогою аналізу лікарської книги - її структури, титульної сторінки, апробацій, мови тощо;

- Проаналізувати критику традиційних медичних практик, які побутували в єврейському середовищі, перелічені автором лікарської книги “Озер Ізраель”;

- Реконструювати лікувальні практики та методи традиційної і модерної медицини та простежити протиріччя між ними.

Методологічна база - загальнонаукові принципи аналізу та синтезу, а також історико-порівняльний метод і метод критичного аналізу джерела.

Хронологічні межі дослідження: Період, що розглядається в нашій роботі безпосередньо стосується проміжку між першим і другим поділами Речі Посполитої, - т.ч. за нижню межу ми беремо 1775 і верхню межу 1790 р. - рік видання лікарської книги “Озер Ізраель” Моше Маркузе.

Структура роботи зумовлена її метою та дослідницькими завданнями. Робота складається з трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. У першому розділі буде розглянуто стан європейської медицини модерної доби, а також європейська та традиційна медицина в єврейському середовищі. Другий розділ присвячено висвітленню постаті Маркузе як передвісника європейської медицини в єврейському середовищі,

здійснено загальний огляд твору, а також, проаналізовано формальні елементи книги - титульний аркуш, апробації-*гаскамот*, мова тощо, - які дають цінні свідчення про ідеологію автора та цільову аудиторію книги. критиці Маркузе традиційних медичних практик, які побутували в єврейському середовищі Східної Європи, зокрема - полеміка з "бааль-шемами". У третьому розділі реконструюються лікувальні практики та методи традиційної і модерної медицини та простежуються протиріччя між ними.

Джерела.

В якості першоджерела використовується лікарська книга "Озер Ізраель" (пер. іврит - "допомога Ізраїлю") Моше Маркузе, а також дослідницька література - їдише-, іврито-, та англомовні статті та дослідження, в яких аналізується історія європейської медицини модерної доби, історія єврейської медицини, історія ранньої гаскалі, історія єврейської громади Речі Посполитої тощо.

Історіографія та стан дослідження проблеми.

Основною джерельною базою для нашого дослідження лікарняної книги "Озер Ізраель" Моше Маркузі є статті та книги опубліковані в після Другої світової війни, а особливо в проміжку між 1967 і 1979 рр.²³, що може свідчити про відновлення зацікавленості до перших друкованих примірників наукової літератури мовою їдиш, розповсюдженою на території Східної Європи. Чим саме був зумовлений такий інтерес саме до цієї роботи, опублікованої в 1790 і саме в цей час - про це йтиметься нижче. І все ж таки

² Leibovich, Ye. Sefer ha-Refuot le-d-r Moshe Markuzi // Korot. – 1967. - Vol. 4, n. 1-2. - P. 3-10.

³ Шмерук Х. Моше Маркузе из Слонима и источник его книги "Озер Израель" // Сефер Дов Садан, 1977. - С. 361-382.

виявляється, що дослідників, які бачили проблему в недостатній вивченості праці Моше Маркузе, було не багато.

По-перше, це могло бути пов'язано із рідкісністю книги. І. Цинберг⁴ вказує на наявність трьох примірників “Озер Ізраель” - один з яких був у Ноаха Прилуцького, інший і до тепер зберігається в університетській бібліотеці Франкфурта-на-Майні (саме його ми використовуємо в нашому дослідженні) і ще один Цинберг знайшов в державній бібліотеці Санкт-Петербурга. “Непопулярність” лікувальної книги зумовлена також і сумною ситуацією, яка склалася із носіями їдишу в Європі після Другої світової війни. Ряди потенціальних дослідників, які могли собі дозволити аналіз літератури на їдиш, а ще й перших спроб запису цією мовою помітно порідшали після Шоа, сталінських репресій, а з часом і зникнення тієї незначної за кількістю генерації, яка використовувала їдиш у своєму повсякденному житті.

Перш за все, хочеться зупинитися на книзі І. Цинберга “A History of Jewish Literature: the Berlin Haskalah”⁵, один із розділів якої він присвятив Моше Маркузе. Авжеж, одною з найголовніших тем для Цинберга при розгляді лікарянної книги “Озер Ізраель” є мова, бо він дивиться на неї з позиції дослідника літератури. Він називає роботу Моше Маркузе “Озер Ізраель” першою книгою, в якій була зроблена спроба застосувати “народну мову”, “жаргон, який презирали маскіли” як “літературну”, “секулярну” мову. Стосовно відношення маскілів до їдишу - “простої мови” Цинберг

⁴ Zinberg, I. Moses Marcuse: Dov Ber of Bolechov // Zinberg, I. A History of Jewish Literature: The Berlin Haskalah // translated and edited by Bernard Martin. - Cincinnati, Ohio, New York: Hebrew Union College press and Ktav publishing house, - 1976. - Vol. 8: P. 151-160. Перші три томи монументальної, дванадцяти томної праці “Історія єврейської літератури” Цинберга вперше опубліковані у 1972-1973 (Zinberg, Israel. A History of Jewish Literature. Vols. 1-3. Case Western Reserve Press. Cleveland, 1972-1973). Проте вся робота була написана набагато раніше - в 1920-1930 роки у Вільно. Восьмий том, в якому є розділ присвячений Моше Маркузе опублікований в Нью-Йорку у 1976 році. Він був написаний Цинбергом російською та перекладений на їдиш з 1926 по 1937 р.

⁵ Там само.

передбачас, що вони “не вибачать Маркузе гріх - замурзання пера у жаргоні”⁶. Саме через таке недбале відношення до їдишу, на думку літературознавця, Маркузе так довго виправдовується у вступній частині своєї книги.

Не дивлячись на те, що Цинберг зупиняється на описі бібліографії Моше Маркузе, але робить він це не для того, щоб верифікувати та піддати критиці бібліографічні відомості, надані самим Маркузе (як це робить Хоне Шмерук в статті 1977 р. випуску), він намагається відтворити образ лікаря-просвітника через питання, які постали перед єврейською громадою (насамперед через забобони та містечкову ментальність) і на які звертає увагу Маркузе. Так Цинберг, цитуючи Ноаха Прилуцького, який називає Маркузе “типичним маскілом свого часу, який намагається надати програму задля покращення економічних умов суспільства, до якого він належить”⁷ погоджується з дослідником.

Він стверджує, що “Озер Ізраель” була неоправданно забута у ХІХ ст., оскільки не згадується у працях бібліографів цього століття і тільки на початку ХХ ст. її описує Ноах Прилуцький.

Ще однією важливою темою для Цинберга стає мета, яку переслідував Маркузе у виданні своєї лікарської книги. Останній “спаплюжує німецьку і навіть іврит”⁸ для того, щоб бути зрозумілим для більшості тих, хто потребує допомоги справжніх лікарів замість “знахарів та інших шарлатанів”, як і “ignorant baalei shemot”⁹. Цинберг визначає, що Маркузе бачив особливу роль у написанні “Озер Ізраель” не тільки для припинення безглузвих смертей та страждань, але й бажанням вплинути на зміни у світоустрої простих, наївних

⁶ Zinberg, I. Moses Marcuse: Dov Ber of Bolechov // Zinberg, I. A History of Jewish Literature: The Berlin Haskalah // translated and edited by Bernard Martin. - Cincinnati, Ohio, New York: Hebrew Union College press and Ktav publishing house, - 1976. - Vol. 8: P. 151.

⁷ Zinberg, I. Moses Marcuse: Dov Ber of Bolechov // Zinberg, I. A History of Jewish Literature: The Berlin Haskalah // translated and edited by Bernard Martin. - Cincinnati, Ohio, New York: Hebrew Union College press and Ktav publishing house, - 1976. - Vol. 8: P. - 159.

⁸ Там само. - 153.

⁹ Там само. - 159.

громадян. Він підсумовує, що ця лікарняна книга є “джерелом, яке передає портрет тогочасного суспільства і заключає в собі етнографічні та культурно-історичну цінність”¹⁰.

У своїй невеликій статті “Медична книга «Допомога Ізраїлю» від Моше, на прізвисько «Лікар Маркузі»”¹¹ опублікованій івритом у збірнику “Корот” у 1967, Йегошуа Лейбович піддає критиці наведені дані щодо кількості збережених примірників “Озер Ізраель”. За думкою Лейбовича, Цинберг, стверджуючи, що більшість примірників лікарняної книги Маркузе була знищена його супротивниками, не провів власного дослідження, а лише спирається на виводи з цього приводу Ноаха Прилуцького, який пише: «Ймовірно (גללל), що гостре висловлювання Маркузе проти чудотворців посприяло тому, щоб його супротивники купили та знищили всі бланки медичної книги»¹². В той самий час, Лейбович також підтверджує той факт, що він знайшов два бланки книги в національній та університетській бібліотеці Ізраїлю.

Він зусереджує свою увагу на фізичному вигляді та структурі книги, порівнює стиль та манеру викладу Маркузе з таким самим Гіппократа, Маймоніда, Парацельса. Його особливо цікавить так званий зовнішній вигляд книги - кількість сторінок, шрифт, додатки, основна частина (коротко щодо змісту та об'єму). Стосовно особи Маркузе, Лейбович припускає, що він був дипломованим лікарем через вказівки самого Маркузе в тексті про те, яким має бути “кваліфікований лікар”. Сама стаття Лейбовича написана дуже стисло. В ній він намагається коротко доторкнутися до всіх найважливіших “деталей” змісту, а саме, на кого розрахована - для лікування кого (дітей, жінок) та припинення діяльності кого - “шарлатанів, жінок-відьом, знавців Тори, які переслідують вигоду” вона була надрукована.

¹⁰ Там само.

¹¹ Leibovich, Ye. Sefer ha-Refuot le-d-r Moshe Markuzi // Korot. – 1967. - Vol. 4, n. 1-2. - P. 3-10.

¹² Там само. – P. 3.

Ще одна стаття “”Моше Маркузе із Слоніма і джерело його книги “Озер Ізраель””¹³ Хоне Шмерука - вийшла друком у 1977. Її автор дуже детально та прискіпливо розглядає та аналізує мову, якою була написана “Озер Ізраель” - чи знав Маркузе їдиш, чи навчився йому будучи практикуючим лікарем у Польщі? Для відповіді на ці та інші питання, які стосуються біографії Моше Маркузі, він знаходить документи з записами про зарахування в університет, одруження, - інші біографічні дані Шмерук виводить самотійно вираховуючи рік за роком. Його підхід вже набагато ближчий до сучасних досліджень і не дивно - на момент публікації статті автор вже 6 років був професором та завідувачем кафедрою їдишу в Єврейському університеті (1970-82 рр.). Порівнюючи лікарняну книгу Маркузе “Озер Ізраель” із перекладом Лефіна книги швейцарського лікаря Тіссо “Рефуот Га-ам”¹⁴, Шмерук ставить перед собою питання, чи можна назвати книгу Маркузе маскільською, чи дійсно Маркузе отримав рецензію від одного з “відкритих борців проти маскіль рава Рафаеля Гамбургера”¹⁵ лише для того, щоб привернути більше уваги у потенційних читачів серед євреїв Волині?

Особливу увагу звертає Хоне Шмерук на відбір Маркузе рецензентів для своєї книги - рабинів Волині, однієї з чотирьох земель Вааду.

Праця “Medicine and the German Jews. A History”¹⁶ сучасного автора Джона Ефрона містить детальний огляд “Озер Ізраель” в контексті історії становлення європейської медицини серед німецьких євреїв, зокрема, в період Гаскалі. Ефрон аналізує погляди, цінності та ідеологію, якими керувалися лікарі-просвітники в своїй роботі з пацієнтами, зокрема ставлення до соціальних практик традиційного єврейства (освіта, професійна

¹³ Шмерук Х. Моше Маркузе из Слонима и источник его книги "Озер Израель" // Сефер Дов Садан, 1977. - С. 361-382.

¹⁴ Там само. - С. - 366.

¹⁵ Шмерук Х. Моше Маркузе из Слонима и источник его книги "Озер Израель", 1977. - С. - 369.

¹⁶ Efron, J. M. Medicine and the German Jews: A History. New Haven and London: Yale University Press, - 2001. - 339 p.

зайнятість, вплив релігії). Він стверджує, що медицина та її культура мали значний вплив на створення сучасної єврейської ідентичності, з чого випливає, що євреї - це народ не лише книги, але й тіла¹⁷.

¹⁷ Efron, J. M. *Medicine and the German Jews: A History*. New Haven and London: Yale University Press, - 2001. – P. 4.

Розділ 1. Модерна медицина у XVIII ст: персоналії та загальний контекст.

1.1. Методологічні підходи до історії європейської медицини ранньомодерної доби.

Історія медицини вимагає від дослідника володіння апаратом обох дисциплін - історії та медицини. Дослідник має володіти як медичною термінологією та понятійний апаратом, так і методологічним інструментарієм історичної науки. Проте методологічна база в них відрізняється одна від одної, більш того, методи дослідження історика найчастіше перетинаються з іншими гуманітарними науками, такими як філософія, антропологія, етнологія, лінгвістика, соціологія тощо. Тому підходи до аналізу в історика медицини будуть ґрунтуватись на питаннях, які зачіпають ці дисципліни.

Історичні підходи до розгляду медицини, що панують сьогодні, народилися під пером представників французької школи Анналів - Люсь'єна Февра, П'єра Губера, Жоржа Фре, Жан-Клода Перро тощо.

В осередку школи Анналів були вироблені такі поняття, як "історія повсякденності хворого" "кліометрія", "психоісторія", "мікроісторія", "нарративістика", "мовчання історії", які стали своєрідними реперними точками для істориків ренесансної або модерної медицини.

"Прихильники так званої нової соціальної історії медицини, будь то в Британії, Північній Америці, Німеччині чи в іншій місцевості, отримують користь від прецеденту Анналів, навіть якщо їхні запозичення найчастіше є непрямыми і не такими наглядними. В якійсь мірі, соціальні історики медицини будь-де є представниками школи "Анналів"¹⁸ - вважає Т. Гельфанд.

¹⁸ Gelfand T. The Annales and Medical Historiography: Bilan et Perspectives* // Problems and Methods in the History of Medicine // CROOM HELM: London, New York, Sydney. - P. 15.

Не будемо зупинятися на етапах розвитку школи Анналів. Також нашою метою не є розгляд розмаїття підходів до дослідження медицини через призму культурної або економічної історії. Більш релевантним для нашого дослідження є погляд через призму соціальної історії. Для такого підходу характерним є акцент на структурах (всередині Церкви, держави та суспільства) та процесах (професіоналізація, регулювання, медикалізація)¹⁹, на дихотомії якісного та кількісного, масового та елітарного (освіченого), сакрального та профанного, сільського та міського тощо. Такий підхід дозволяє під час аналізу встановити зв'язки між різними соціальними явищами, які впливають на повсякденне життя людини, як, наприклад, між здоров'ям, хворобою та грошима. Розгляд подібних взаємозв'язків всередині суспільства - між економічним та політичним, між соціальним та культурним - дозволяє відтворити "*histoire totale*"²⁰ для бачення повноти картини того, що відбувалось.

Соціально-орієнтована робота з історії медицини відкриває панорамний погляд на наявність різноманітних медичних професій та соціальних профілів, які можна знайти в ранньомодерній Європі. Зокрема, простежити боротьбу між такими ліцензованими лікарями та прихильниками народної медицини за рівноправ'я на ринку медицини, який не є регульованим і визначається за принципом попиту та пропозиції²¹.

Історіографія медицини XVIII ст. розпочинається у 60-х рр. XX ст. В цей час були розглянуті питання госпітальної медицини, з'явилися тріумфалістські та агіографічні дослідження піонерів лікарської справи та методів лікування, які були написані докторами. Праці французького

¹⁹ Rütten, Thomas. Early Modern Medicine // The Oxford Handbook of the History of Medicine. Oxford University Press: 2011. - P. 66.

²⁰ Scotter P. Historians and Discourse Analysis. History Workshop Journal: 1989. - P. 38. (38-64)

²¹ Там само. - P. 66.

філософа Мішеля Фуко²², британського соціального історика Роя Портера, німецької історикині Барбари Даден та інших науковців стали основою для подальших досліджень в цій площині з фокусом на історії “знизу” та ревізійним поглядом. Деякі з цих досліджень відбуваються на стику історичної та філософської дисциплін - як то відома праця М. Фуко, в якій він досліджує формування клініки в XVIII ст. Його аналіз генези структур влади в сучасному суспільстві на матеріалі “народження клініки” у XVIII ст. є цікавим для антропологів та філософів. Проте в історичних студіях праці Фуко вважаються контроверсійними.

Ми, в свою чергу, зосередились на підходах дослідження медицини XVIII ст. французьких істориків школи Анналів Франсуа Лу та Жана Клода Губера, які, на нашу думку, є більш співзвучними з тими питаннями, які ми зачіпаємо в нашій праці.

Міждисциплінарний підхід, а саме, поєднання антропологічних та етнологічних методів аналізу з історичними, є одним з основоположних інструментаріїв прихильників школи Анналів. Так, наприклад, Франсуа Лу в своїй статті “*Popular Culture and Knowledge of the Body: the Infancy and the Medical Anthropologist*” піднімає проблему підходів різних соціальних дисциплін - історії та антропології - до розгляду питань, пов’язаних з масовою культурою та знанням про тіло. На його думку, правильним рішенням при розгляді питання, яке є дотичним до обох дисциплін, є відштовхування від своєї дисципліни як початкової точки зближення та розходження, і збігу з іншою. Незважаючи на те, що в перелічених ним працях²³ автори-історики застосовують методи, які належать до антропології

²² Фуко М. Рождение клиники. М.: Смысл, 1998. - 310 с.

²³ The research of Marie-Christine Pouchelle, analysing, as an anthropologist, the representations of the body through a painstaking analysis of all the book's metaphors. When the historian Jacques Gélis wants, on the other hand, to study the considerable changes that attended birth between the 16-th and the 18-th centuries, he deems it essential to undertake first and foremost an anthropology of birth, analysing this phenomenon within the wider framework of symbolic relations between man's body, nature and the cosmos...

і навпаки, автори-антропологи застосовують просторово-часові аспекти, притаманні історичним дослідженням, “не зважаючи на це, обидві дисципліни мають все-таки певну специфіку: антрополог залишається більш чутливим до незмінних факторів та символізму; а історик більше зайнятий аналізом змін, а може і відношенням до інституцій”²⁴. невнятно

В своїх дослідженнях “рецептів популярної медицини” та “порад лікарів та рецептів XVIII-XIX ст” він фокусується на бінарній опозиції вченого і популярного (“learned and popular”).

Завдяки аналізу прислів'їв, які побутували у ранньомодерну добу, Лу приходить до висновків, що населення сільської місцевості, яке користувалось ними у своїй повсякденній мові, вороже ставилися до лікарів. Таке саме негативне ставлення спостерігалось по відношенню до годувальниць. Вважалось, що годувальниці, особливо з сільської місцевості сприяли дитячій смертності, чи через свою недбалість, чи більш-менш свідоме намагання вбити немовля. При аналізі смертності немовлят Лу зміщує акцент з конфлікту годувальниць та батьків на приклади, що були наведені, про недбале поводження з малечами і того, як ставилися батьки до миття голови немовляти і чому не мили їх. В сільській місцевості матері не мили голови малечам через страх, що немовля може застудитися або що через джерельце до мозку немовля може проникнути мило або глисти і визвати запалення. Тобто бруд сприймався як захисний шар. На додаток Лу наводить приклад з залишками від тіла, які не викидаються, оскільки ототожнюються з тілом, і можуть бути використані для чародійства або через страх, що, втративши залишок як частину тіла, можна втратити й саме тіло, тобто померти. Таким, чином, ми бачимо, як дослідник, за допомогою

²⁴ Loux, F. Popular Kulture and Knowledge of the Body: the Infacy and the Medical Anthropologist / Problems and Method in History of Medicine London, New York, Sydney: Croom Helm, 1987. - P. 83.

антропологічного підходу, реконструює погляди матерів та мотивації, які були наслідком цих поглядів.

Франсуа Лу під час контекстуалізації відштовхується від того, навіщо та для чого люди практикували ті чи інші дії (для того, щоб захистити та уберегти) - і, таким чином, дізнається про їх внутрішню інтенцію, яка впливає з їх переконань та вірувань. Він застосовує методи етнології для пізнання практик, які побутували в цій місцевості. Єдине, що його маркує як історика в цьому дослідженні - це часовий розріз XVIII - XIX ст. Лу немов збирає пазл для того, щоб завдяки історії повсякденності відновити індивіда в історіографії.

Ж. К. Губер в своїй статті²⁵ зосереджується на проблемах історичної методології історії медицини, зокрема, аналізує розповсюдженні упередження в історичному дискурсі, а також труднощі, які є специфічними для дослідника саме в цій площині. Деякі наведені ним приклади стануть в нагоді в рамках нашої роботи.

Так, він звертає увагу на наявний стереотип лікарів-просвітників, який ґрунтується на оціночному судженні про природу знання. Губер підкреслює, що як лікарі XVIII ст., так і сучасні лікарі і історики, не враховують те, що висміюючи поведінку знахарів, які, на їх думку, використовують упередження своїх клієнтів щодо тіла через існування системи цінностей, якій вони підкоряються. (фраза не закончена). На його думку, засуджувати чи забороняти певні практики - справа закону, а не істориків, які інколи слідом за лікарями XVIII ст. засуджують та висміюють цінності, відмінні від їхніх власних. Губер переконує сучасних дослідників історії медицини, що їх завданням є приділяти увагу “мовчання історії”, виявляти та спостерігати

²⁵ Goubert J. - P. Twenty Years On: Problems of Historical Methodology in the History of Health // Problems and Methods in the History of Medicine. London, New York, Sydney: Croom Helm, 1987. - P. 44.

процеси, які відбувалися в давнину, а не демонструвати власні уподобання в тих чи інших питаннях.

1.2. Європейська медицина модерної доби: перехід від Середньовіччя до Ренесансу та Модерну;

Європейська медицина XVIII ст. є результатом розвитку медичної практики попередніх історичних періодів, тому є сенс розглянути події, концепції та теорії, які вплинули на просування медичної думки до означеного періоду, що надасть можливість зрозуміти передумови виникнення певних процесів у модерній медицині XVIII ст.

Переклад праць латиною античних та арабських авторів²⁶ стає відправною точкою розвитку медицини західної Європи у період середньовіччя. Найвідомішим центром середньовічної медицини західної Європи є Салернська школа, започаткована у 846 р, в якій панували принципи лікування Гіппократа, Аристотеля та Галена. У період свого розквіту (до XII ст) Салернська школа стає місцем зосередження та притулком для місцевих та чужоземних пошукувачів медичних знань, які допомагали їм полегшити біль або врятувати життя²⁷.

Медицина в західній Європі розвивалась під постійним наглядом Католицької церкви. Остання накладала обмеження та заборони на медичну практику, які були наслідком християнської догматики. Уявлення про хворобу як випробування від бога чи кару господню впливає із християнської догматики про “первинну важливість спасіння душі, для якої

²⁶ Платона (428 / 7–349 / 8 рр. до н.е.) і Аристотеля (384–322 рр. до н.е.), Плінія Старшого (23 / 4–79 рр. н.е.), Гіппократа (с.460 – с.375 до н. Е.) та Галена (129–с.210 до н.е.) тощо, та середньовічних авторів Сходу - Авіценни (Ібн-Сіні) (1037 р.) та Аверроеса (Ібн-Рушда) (пом. у 1198 р.).

²⁷ Серед них був Константин Африканський (1015-1087) - монах з Карфагену, який переклав праці античних філософів та лікарів, хірург Роджер Салернський (XII ст.), алхімік та магістр медицини Арнольд із Вілланови (1235–1312), доктор медицини Константа Календа (XIV ст.) та інші.

тіло є лише ефемерною оболонкою”²⁸, т.ч. тіло є вторинним за значенням і може бути принесено у жертву в цьому земному житті заради майбутнього життя душі. Тобто смерть людини сприймалась чимось незворотнім, “тим, що дане богом”. В той самий час, розтин тіла був заборонений, оскільки згідно християнського вчення про воскресіння, тіло є невід’ємною частиною людського естества, тому не може бути осквернено розтином. Такі заборони християнської церкви обмежували стрімке просування медичного знання про тіло людини.

Зазираючи у ранньомодерний період²⁹, ми стикаємось із розквітом риторики, переробкою та переосмисленням на еліністичний лад лікувальних традицій античних лікарів. “Через свої намагання протиставити медицину Ренесансу медицині середньовічної схоластики, медики-гуманісти прагнули повернутися до «чистих» джерел знання - грецьких текстів, які не містили би лексики та ідей, які середньовічна Європа через латинський переклад перейняла від мусульманських перекладачів античної літератури”³⁰. Завдяки акценту на вдосконалення мови було переосмислено минуле медичного досвіду та складені списки з більш точними дефініціями рослин та ліків. Швейцарський лікар і хімік Парацельс (1493-1541) вважав, що тіло людини - щось на кшталт хімічної лабораторії, коли якоїсь речовини недостатньо в організмі, людина починає хворіти. За рахунок виділення екстракту з рослин, лікарі раннього модерну навчилися отримувати “чисті діючі речовини рослин”³¹, що сприяло встановленню більш точного дозування ліків.

“Поміж величезної кількості рукописів античних авторів, рукописи текстів Гіппократа та Галена були серед останніх, а їх відкриття,

²⁸ Goubert J.-P. *Twenty Years On: Problems of Historical Methodology in the History of Health // Problems and Methods in the History of Medicine*. London, New York, Sydney: Croom Helm, 1987. - P. 54.

²⁹ Період з 1450 до 1700 pp.

³⁰ Horden, P. *Medieval Medicine // The Oxford Handbook of the History of Medicine // Oxford University Press: 2011. - P. 41.*

³¹ Ковалева Н. Г. *Лечение растениями. Очерки по фитотерапии*. Издательство “Медицина”: Москва, - 1972. - С. 12. (349 с.)

співставлення та редагування стали важливою частиною ренесансної медицини, визначеної як прогресивним оптимізмом, так і реформою”³².

Не дивлячись на те, що праці Галена та Гіппократа однаково увійшли до програми медичних університетів Європи XVIII ст., вчення Галена про будову тіла та кровообіг, якими успішно користувались європейські, арабські та єврейські лікарі Європи протягом шести століть, втратили свою актуальність. Після того, як Андреас Везалій виявив, що уявлення Галена про внутрішню анатомію ґрунтувались на розсічені тварин - 200 помилок античного автора він виклав у своїй праці “Про будову людського тіла” 1543 р., а Вільям Гарвей продемонстрував дані щодо кровообігу, в якому серце відіграє роль активного м'яза (викладені в своїй книзі «Про рух крові» 1628 р.) Принципи Галена стали здобутком історії і вже не слугували основою для терапії хворих³³. Гуморальна теорія³⁴ Гіппократа натомість ще не втратила своїх прихильників серед прогресивно налаштованих лікарів та природознавців у зазначеному столітті. Таким чином, ранню модерну європейську медицину можна визначити як ту, що була звільнена від Галена,

³² Rütten, Thomas. *Early Modern Medicine // The Oxford Handbook of the History of Medicine // Oxford University Press: 2011. - P. 69.*

³³ Rütten, Thomas. *Early Modern Medicine // The Oxford Handbook of the History of Medicine // Oxford University Press: 2011. - P. 66.*

³⁴ Відоме вчення про чотири гумори (кров, мокрота, жовта жовч і чорна жовч), вперше викладено у трактаті Гіппократа про природу людини (с.400 до н. Е.). Згідно цього вчення, кров знаходиться у серці та венах, слиз виробляється мозком, жовч секретується в печінці, і, т. зв., чорна жовч утворюється в селезінці. Теорія рідин також дозволяє виділити чотири типи людей, що було дуже важливо при виборі правильних ліків та правильної їжі. Дисбаланс між соками в організмі вважався причиною захворювання. Причини цієї дискразії були поділені на дві групи: зовнішні (клімат, пори року та вік) та внутрішні (житлові умови, харчування, спосіб життя). Вважалося, що природа людини сама по собі має на меті викоринити хворобу, а лікар повинен був лише підтримувати організм. Основними засобами для мене були правильне харчування, рух та купання. Детальніше про це пише Van der Eijk, Philip. *Medicine and Health in the Graeco-Roman World // The Oxford Handbook of the History of Medicine // Oxford University Press: Oxford, - 2011. - P. 30.* та *Wśród córek Eskulapa. Szkice z dziejów medycyny i higieny w Rzeczpospolitej XVI-XVIII wieku. Pod red. Andrzeja Karpińskiego. Warszawa: Wydawnictwo DiG, - 2009. - S. 11.*

чий схематизм та теоретичні упередження душили прогрес медичного навчання³⁵.

Медицина університетського типу залишалася золотим стандартом з кін. XIII ст. і надалі³⁶. В ранньомодерну добу вчена медицина західної Європи представляла один із трьох вищих факультетів поряд із теологією та правом, і викладалась від “Коїмбри до Дорптату та від Мессіни до Уппсали на основі певного канону грецьких та арабських текстів у латинських перекладах”. Як вчена медицина, так і популярна медицина була представлена “особливими колами людей, які блукали Європою внаслідок війн, релігійних розколів, економічного тиску та інтелектуальної цікавості”³⁷. Незважаючи на те, що лікарі з університетською освітою могли надавати свої послуги в госпіталях, при дворах тощо, ранньомодерні медики не завжди були освіченими лікарями - до гільдії лікувальників також належали аптекарі, дистилятори, хіміки, цирюльники-хірурги, акушерки тощо³⁸. Не всі з них користувались новітніми винаходами медицини - як то термометр, вперше описаний у 1625 р., або мікроскоп, за допомогою якого у 1683 р. людство вперше змогло побачити найпростіші клітини, еритроцити, бактерії тощо. У XVIII ст. доступ до “learned medicine” і найновіших добуток людства у цій сфері був лише у лікарів, хірургів та аптекарів.

“Для того, аби набути кваліфікації в медичній практиці, перед майбутніми лікарями стояло дві задачі - здобуття університетського ступеня та членства факультету, на отримання якого студенти витрачали багато грошей. Ступінь, як правило, лише надавав формальне право практикувати на певній території, проте платня була потенційно великою для лікарів, які

³⁵ Nutton V. Renaissance Galenism, 1540-1640: Flexibility or an Increasing Irrelevance? / Brill's Companions to Classical Reception, Vol. 17. - 2019. - P. 472 -473.

³⁶ Європейські університети з'являються у Болоньї (1158), Оксфордї (1168), Парижі (1200), Кембриджї (1209), Празї (1348).

³⁷ Rütten, Thomas. Early Modern Medicine // The Oxford Handbook of the History of Medicine // Oxford University Press: 2011. - P. 61.

³⁸ Там само. - С. 63.

обслуговували соціальну еліту. Хірурги проводили операції при виникненні різних нездужань, які потребували оперативного втручання, наприклад, камені в сечовому міхурі або свищ, а також пускання крові. Аптекарі готували рецепти від імені медиків, а також виготовляли та продавали багато інших медичних та напівмедичних товарів”³⁹.

У XVIII ст. медицина починає відігравати провідну роль в суспільстві західної Європи - медикалізація суспільства набирає обертів, розвивається експериментальна терапія - ятрофізика, ятромеханіка і ятрохімія⁴⁰. З одного боку, розвинена сфера торгівлі та типографія дозволяє хворим мати автономію, переосмислюючи свій власний досвід хвороб, випрацьовувати власні способи лікування, з іншого⁴¹, медикалізація стає причиною “долучення до медичної практики більшої кількості дилетантів”⁴².

До середині XVIII ст. медичні посібники стали високоуспішним літературним жанром - у переліку, який наводить автор статті⁴³ Спрей Е. К., фігурують книги шотландського лікаря Вільяма Бьюкена “Domestic medicine” (1769 р.), “Primitive Physick” (1747 р.) Джона Уеслі та Семюел Андре Тісо “Avis au peuple” (1763 р.).

Такі праці зазвичай містили опис хвороб та терапії, настанови щодо гігієни, режиму дня та прихильність до тієї чи іншої конституції - всі ці знання впливали з університетської програми, заснованої на принципах Гіппократа та Галена.

На думку Спрея Е. К., самопізнання відіграло ключову роль в інтерпретації свого тіла для людей, які мали хоча б якийсь доступ до печатних видань того часу, що важило більше за авторитет лікарів-практиків. В свою чергу, “не приділялось необхідної уваги взаємозв'язку між органами.

³⁹ Spray E. C. Health and Medicine in the Enlightenment // The Oxford Handbook of the History of Medicine // Oxford University Press: 2011. - P. 84.

⁴⁰ Там само. - С. 91.

⁴¹ Там само. - С. 84.

⁴² Там само. - С. 87.

⁴³ Spray E. C. Health and Medicine in the Enlightenment. Oxford University Press: 2011. - P. 87.

Вважалось, що саме порушення режиму призводило до захворювання, тому досить розповсюдженою стала практика опису способу життя хворого. У той же час хвороби були натуралізовані: вони більше не розглядалися як наслідок божественного втручання чи покарання за релігійні проступки. Як правило, вони вважалися природними явищами, що вимагають природних пояснень”⁴⁴.

“При розгляді медицини XVIII ст. в рамках загального історично-культурного контексту неодмінно постає питання - наскільки тісно був вплетений популярний на той час філософсько-ідеологічний просвітницький напрямок у медичну галузь і наскільки він був поширений серед практикуючих лікарів. Існували такі фігури, як Джон Локк (1632–1704), Жульєн Офрей де Ла Меттрі (1709–51) та Бернард Мандевіль (1670–1733), - будучі лікарями, вони приймають паралельно активну участь у розробці й поширенні ідей Просвітництва. Проте багато інших, - напевно, основна частина лікарів-практиків - віддавали перевагу традиції у своїх релігійних та політичних поглядах”⁴⁵.

На польських теренах в медичній освіті простежуються тенденції, більш-менш схожі з тенденціями на теренах західної Європи, проте не з такими успішними результатами та менш помітним прогресом. “Краківська академія, відкрита в 1364 році, а потім реформована в 1400 році, мала медичний факультет, але вона не демонструвала прогресу в науковій та освітній діяльності в XIV і XV столітті. До епохи Відродження цей факультет не виявив інтересу до практичної медицини”⁴⁶.

Серед відомих польських лікарів доби Ренесансу і ранньомодерного періоду можна виділити імена Йосифа Струся (1510–1568), який прославився

⁴⁴ Там само. - Р. 87.

⁴⁵ Там само. - Р. 93.

⁴⁶ Skalski J.H., Kuch J. Polish Thread in the History of Circulatory Physiology. J. Physiol. Pharmacol. 57: 5-41 / Електронний ресурс:

http://www.jpp.krakow.pl/journal/archive/04_06_s1/articles/01_article.html / відвідано 02.06.2020.

публікацією блискучого твору "Sphigmicae artis mille ducentos annos perditae et desideratae libri V", Габріеля Очоцького (1673), який отримав бакалаврат в Краківській академії, спираючись на дисертацію під назвою "Questio de motu cordis". Джон Тонський був у групі медиків Краківської академії, яка презентувала оригінальну дисертацію "De motu sanguinis" (1647 р.)⁴⁷. Всі ці праці посідали значне місце в медичній науці та зачіпали актуальні питання свого часу. Можна сказати, що в медичній галузі Польща йшла у ногу з іншими європейськими країнами та переймала досвід своїх західних колег, тому ми не будемо більш детально зупинятись на ньому питанні. Єдине, про що не було згадано у попередніх пунктах нашої роботи - це епідеміологічна ситуація в Європі та Польщі як її східної частини.

Нельзя просто вставити цитату на абзац! напиши хотя бы “як підкреслює такий-то”, оставь кусок цитаты, а остальное перескажи своими словами. “Наймогутнішого удару пандемія чуми завдала населенню Європи в XIV ст. і потім подекуди спалахувала в різних її районах, забираючи життя тисяч людей. У 1702 р. епідемія чуми вразила Константинополь і незабаром охопила українські терени. Звідси вона швидко рушила, в напрямку Польщі, Угорщини та Чехії, де поширювалася до 1716 р. У 1720 році південна Франція в останній раз стала жертвою чергової епідемії чуми, яка вирувала на теренах Західної Європи. Десь на початку Великої Північної війни Річ Посполита постраждала через ще одну пандемію чуми (привезеної з Туреччини), яка супроводжувалася епідеміями інших інфекційних захворювань - у т.ч. черевний тиф, віспа, тиф і дизентерія. Це тривало до 1713 р. і супроводжувалось дуже високою смертністю. Остання епідемія чуми покинула центральну Польщу та Велике князівство та Литовське

⁴⁷Skalski J.H., Kuch J. Polish Thread in the History of Circulatory Physiology. J. Physiol. Pharmacol. 57: 5-41 / Електронний ресурс:
http://www.jpp.krakow.pl/journal/archive/04_06_s1/articles/01_article.html / відвідано 02.06.2020.

близько 1720 р., Хоча вона продовжувала з'являтися у Східних прикордонних районах до кінця XVIII ст. століття”⁴⁸.

Представлена картина говорить про те, що більшість заразних хвороб у XVIII ст. не піддавалися лікуванню та представляли неабияку загрозу для людей. Вакцинація оспи, наприклад, була винайдена вже в останні роки XVIII ст. англійським лікарем Едвардом Дженнером. До того використовували метод варіоляції (інокуляції), який, на жаль, часто не гарантував успішного результату.

Таким чином, огляд тенденцій у європейській медицині від Середньовіччя до Ранньомодерного періоду дозволяє простежити розвиток медицини у цьому просторі. Це є важливим для нашої роботи через те, що автор лікарської книги “Озер Ізраель” отримав європейську освіту і став наслідником і ретранслятором поглядів цього культурного пласту, які викладені в його творі.

1.3. Стан медицини в єврейському середовищі в XVIII ст..

1.3.1. Медицина в єврейському середовищі: перехід від Середньовіччя до Ренесансу та Модерну.

Дослідження історії медицини в єврейському середовищі має свою специфіку, оскільки в даному випадку йдеться про окремий прошарок населення Європи зі своєю окремою мовою, традицією та образом життя та поведінкою, яка впливає з релігійних правил та установ цієї спільноти. Тут постає питання, чи можемо ми говорити про такий конструкт як єврейська медицина в Європі? Чи існувала якась окрема “єврейська медицина” в країнах на європейському континенті, які знаходилися під правлінням християнських володарів, підданими яких було християнське населення, для якого латинська мова була книжною мовою, тобто мовою франколінгвом,

⁴⁸ Wśród córek Eskulapa. Szkice z dziejów medycyny i higieny w Rzeczpospolitej XVI-XVIII wieku. Pod red. Andrzeja Karpińskiego. Warszawa: Wydawnictwo DiG, - 2009. - S. 11.

якою користувалися еліти - духівництво, королі та їх васали, починаючи з Середніх віків і далі? (невнятна фраза, нужно сократить или разбить на две). Назви праць з медицини “Єврейські лікарі та вклад євреїв у медичну науку”⁴⁹ Аарона Фрідвальда та “Медицина та євреї Німеччини. Історія”⁵⁰ Джона М. Ефрона говорять самі за себе, вони вказують на те, що не існувало ніякої окремої “єврейської медицини” - існували фігури та постаті лікарів, аптекарів, філософів тощо, які належали до єврейського етносу. Вони робили свій загальний вклад в медичну науку, були частиною розвитку загальної європейської медицини.

Євреї жили на територіях різних країн Азії, Африки, Європи, а пізніше й Америки, не повністю, а іноді взагалі не інтегруючись в суспільство цих країн через різні внутрішні чи зовнішні чинники. Вони задовольнялись роллю медіаторів між владою та селянами, між зовнішньою та внутрішньою економікою держави, між освіченими й неосвіченими прошарками населення, займаючи професійну нішу торгівлі, орендарства, і, як не дивно, лікарської справи.

Починаючи із пізнього середньовіччя, єврейські лікарі не тільки практикували, але й розвивали медичні знання за допомогою перекладів відомих античних та середньовічних авторів, а також написання власних “посібників” з опису хвороб, лікарських трав, консультацій. Відомі Аврагам бен Меір ібн Езра (1092-1167), автор "Сефер га-Ніс'йонот", який народився у Толедо; Йегуда Ібн Тібон - єврейський лікар і перекладач, у сферу інтересів якого входили ботаніка та фармація⁵¹. Один з найвідоміших єврейських лікарів Моше бен Маймон (Маймонід) (1135, Кордова -1204, Каїр) набув славу ще за життя. Він був лікарем Саладіна, написав та переклав більше

⁴⁹ Friedewald, Aaron. Jewish Physicians and the Contributions of the Jews to the science of medicine. Philadelphia: [s.n.], 1897. - 89 p.

⁵⁰ Efron, J. M. Medicine and the German Jews: A History. New Haven and London: Yale University Press, - 2001. - 339 p.

⁵¹ Friedenwald A. Jewish physicians and the contribution of the Jews to the science of Medicine. - Filadelfia: Publ. of the Graetz College, 1897. - P. - 27.

дюжини праць з медицини⁵². Відомий також Моше Бен Нахман (Нахманід) (1196-1270), який зробив вклад у розвиток медицини та заснував раббіністичну школу в Жіроні, де він народився⁵³. Мешулам Бен Йона займав посаду лікаря при дворі Кастильського короля Альфонсо, у 1252 р. Також він переклав трактат з медицини Халіфа ібн Аббаса Абуль Карема, що зберігається в архіві національної бібліотеки Парижу⁵⁴. Заборони на лікарську практику євреїв серед католицького населення, які були наслідком загальної політики переслідування іновірців Католицької Церкви, видавались по всій західній Європі. У 1301 р. у Паризькому факультеті був виданий декрет, який забороняв медичну практику євреїв серед католиків.

Незважаючи на це, за думкою “процвітання в християнській Європі єврейських лікарів спостережується на кожному рівні від дешево утримуваного громадянського лікаря до папського придворного.”⁵⁵

Джозія Лоркі, єврейський лікар із Іспанії, став лікарем папи Бенедикта. Він прийняв християнство, після хрещення отримавши ім'я Еронімус де Санта Фе. Генрі IV, який був став монархом Кастилії у 1454, мав лікаря-єврея. Дон Хуан II Арагонський користувався у 1468 р. послугами єврея Абібара для здійснення операції з видалення катаракти. В Італії, єврейський лікар Мануела і після нього його син Ангелус були призначені лікарями Папи Боніфація IX 1399 р.”⁵⁶ З наведених прикладів ми бачимо, що не дивлячись на існуючу юридичну та культурну дискримінацію, єврейські лікарі, які склали набагато більшу частку єврейського населення, ніж

⁵² Там само. - Р. - 29. Відомі праці: *Explanation of Drugs; An Arabian Pharmacopoeia*, quoted by Osaiba; *Sefer Refuot; Sefer ha Nimza; Hebrew translation of Ibn Sina; Abridgement of the sixteen book of Galen; an Arabic work*, quoted by Osaiba; *Asthma. Hebrew translation in National Library, Paris; Treatise on Hemorrhoids and their Treatment; National Library, Paris.* та ін.

⁵³ Там само. - Р. - 30.

⁵⁴ Там само. - Р. - 31.

⁵⁵ Rütten, Thomas. *Early Modern Medicine // The Oxford Handbook of the History of Medicine // Oxford University Press: 2011.* - Р. 61.

⁵⁶ Friedenwald A. *Jewish physicians and the contribution of the Jews to the science of Medicine.* - Philadelphia: Publ. of the Graetz College, 1897. - Р. - 43.

християнські цілителі, мали доступ до тих самих античних джерел з медицини, що і їхні колеги в університетах (з яких майже без винятку були виключені євреї протягом XIV-XVI стст.)⁵⁷. Т.ч., упередження щодо євреїв, існуючі серед Католицької верхівки затьмарювало життя єврейського населення Європи через заборони працювати та вигнання з міст і завдавало також шкоди і всьому населенню Європи, оскільки ставало причиною гальмування розвитку науки взагалі і лікарської справи, зокрема. Відсутність можливості отримати освіту в університетах з католицьким керівництвом, стало сприятливою умовою для розвитку традиційної юдейської освіти, в якій “наука розглядалася як «підвид» талмудичного вивчення і формально ніколи не була включена до навчальної програми польської єшиви⁵⁸”. Оскільки євреям було заборонено навчатися в Краківському та Віленському університетах, після отримання традиційної юдейської освіти молоді польські єврейські лікарі були змушені отримувати вищу професійну освіту за кордоном. Дж. М. Ефрон влучно зауважує, що отримавши освіту, вони повертались додому і часто долучалися до служби польського правителя - дуже часто тим самим, хто спочатку спонсорував їхні дорогі закордонні дослідження. “Таким чином, у XVII столітті їх діяльність нагадувала діяльність середньовічних єврейських лікарів у середземноморському регіоні. Поряд із зайнятістю медичною практикою, єврейські лікарі також ставали придворними, фінансовими радниками, лихварями та емісарами суду. Їм було дозволено вільне пересування, проживання та ведення сільського господарства”⁵⁹.

1.3.2. Лікарі-маскіли як представники медицини в єврейському середовищі XVIII ст.

⁵⁷ Van der Eijk, Philip. *Medicine and Health in the Graeco-Roman World* // *The Oxford Handbook of the History of Medicine* // Oxford University Press: 2011. - P. 46.

⁵⁸ Efron, J. M. *Medicine and the German Jews: A History*. New Haven and London: Yale University Press, - 2001. - P. 41.

⁵⁹ Там само. - С. 42.

Простежити стан медичної науки в єврейському середовищі XVIII ст. видається найпростішим на прикладі лікарів-маскілів. Маскілами називали представників гаскали. Остання виникла як реакція освіченого прошарку єврейського населення Європи на трансформаційні процеси суспільства, які відбувались на цих теренах, починаючи з XVIII ст. Шмуель Файнер⁶⁰ вважає, що гаскала має свої власні, унікальні, характерні риси та відмінності від т.з. загальноєвропейського просвітницького руху. Він виділяє серед них акцент на інтеграції в європейське суспільство, вивчення наук світської направленості, іврити та історії єврейського народу, що ніяк не суперечить загальним просвітницьким цілям і завданням (виведення раціонального пізнання світу на перший план, і, як наслідок, критичного мислення, а також впевненості в тому, що наукове пізнання світу призведе до прогресу), які сприяли процесу секуляризації європейських країн, емансипації та перших спроб формулювання прав людини⁶¹.

Схожі тенденції відбувались і серед єврейських медиків.

Дж. М. Ефрон перераховує ряд критеріїв, за якими можна відрізнити лікарів-маскілім від їх попередників або від будь-яких інших реформаторів XVIII ст. - академічна освіта (наукові знання) дає їм право взяти на себе роль лідерів; вони захищають реформи всередині юдаїзму, і піддають критиці деякі його аспекти; використовують категорії освіти щодо соціальних конструкцій і пред'являють претензії до нього; ставлять медичну теорію на службу Гаскали і поширюють її цінності.

Прямий взаємозв'язок між способом життя і супутніми йому захворюваннями.

⁶⁰ Feiner S. The Jewish Enlightenment. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, - 2004. - p. 204.

⁶¹ Литвинов В. Д. // Просвітництво // Енциклопедія історії України. - / Електронний ресурс: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Prosvitnytstva_doba, відвідано 12.05.2020.

В своєму дослідженні, Ефрон виділяє імена лікарів-маскілів: Елкана Ісаака Вульфа, Моше Маркузе, Маркуса Герца. Для порівняння, ми наведемо деякі з світоглядних установок лікаря-маскіла, на прикладі Вульфа. Він вбачав причини поганого здоров'я євреїв в бідності, в фізичній поведінці євреїв самих по собі, накладав обмеження у вживанні солодкого (особливо для вагітних) та вбачав проблему в сильному залученні євреїв в торгівлю. Також, як і будь-який лікар з європейською освітою, Вульф наголошував на проблемі режиму дня, а саме режиму дня єврейських дітей та підлітків. За його думкою, вони проводили забагато часу за книгами. Такий малорухливий спосіб життя приводив до хворобливості єврейської молоді. Вважав, що наукові знання не йдуть у протиріч з релігією, а тільки допомагають її врівноважити⁶².

На ряду із вченою медициною, яку представляли лікарі-просвітники, в єврейському середовищі була розповсюджена й народна медицина - популярні уявлення про медицину, одними з представників якої були баальшеми⁶³. Вони є цікавою для нашого дослідження групою, оскільки мали свої особливі лікарські методи, як то малювання амулетів, провадження сгулот тощо.

Періоду гаскали передували деякі сумні події в єврейській історії на теренах Речі Посполитої такі як період Хмельниччини, Татарська навала та захватницькі війни Отоманської імперії, повстання Гайдамаків, Польсько-Шведська війна тощо. Все це могло послугувати розповсюдженню хасидизму, розквіту каббалістичних ідей та інших антиномічних релігійних трендів всередині єврейської громади Європи таких як саббатіанство, денме, франкізм та їхніх варіацій протягом 18 ст. Такий «відхід від реальності» -

⁶² Efron, J. M. Images of the Jewish Body: Three Medical Views from the Jewish Enlightenment // Bulletin of the History of Medicine. - (Fall 1995). - Vol. 69, No. 3. - P. 351-356.

⁶³ Імя Бааль Шем означає "Хазяїн (божого) імені", і його присуджували чоловіку, який писав амулети, щоб завадити хворобам та злим духам.

надія на прихід месії, своєрідний пошук сенсу життя у «нематеріальному просторі» був реакцією на всі ці події. До того ж, поява усіх цих течій також свідчить про зміни, намагання переглянути і переоцінити навколишнє середовище, картину світу, події. Проте оточуючий, зовнішній неєврейський світ нікуди не подівся і нове покоління ашкеназів-єшиботників 18 ст. після років, проведених в бейт-мідрашах вступають до лав європейських університетів Пруссії, Італії та інших європейських країн. Це нове покоління вже не погоджується на відповіді, які пропонують їм бааль-шеми і релігійні авторитети. Набуті знання в світських учбових закладах та взаємодія з відкриттями того часу у медицині, граматиці тощо. Містика дає відповіді на будь-які життєві питання, які турбують населення, проте її пояснення не охоплюються розумом та логікою на противагу наукового пізнання світу, яке спирається на емпіричні дослідження, важливі для представників єврейського просвітництва.

Розділ 2. “Моше Маркузе та його лікарська книга “Озер Ізраель”.

2.1. “Доктор Маркузе” - європейський лікар з єврейського містечка.

Про автора лікарської книги “Озер Ізраель”, яка є предметом нашого дослідження, ми дізнаємось із декількох джерел. Окрім автобіографічних відомостей, які містяться в самій книзі, його життя також розглядали дослідники, які аналізували його книгу - Цинберг, Й. Лейбович, Х. Шмерук, Дж. М. Ефрон. З його твору стає відомо, що він навчався у Кенігзберзі, володіє декількома мовами - івритом, їдишем, німецькою та польською (можливо російською) та те, що він вже 16 років працює лікарем у Польщі. З гаскамот Рабина Ковеля, Якова Кахана дізнаємось також про релігійну освіту автора “Озер Ізраель” та його батька, що є звичайною практикою того часу. "Це лікар і всі його називають Доктор Маркузе. Він чудовий та відомий рав, досконалий науковець, наш господин, наш учитель, Моше, син знавця Тори, нашого учителя Мордехая, благословена його пам'ять, і він дуже обізнаний у Торі, людина знання з відмінної родини. Його серце відкрито до мудрості, та його рука досягла всіх книг, особливо лікарських книг." Такі шанобливі схвалення автора також є даниною етикету. Проте всієї цієї інформації недостатньо для того, щоб визначити його точне місце народження. Через це І. Цинберг припускає, що Маркузе народився у Пруссії. “Ми знаємо, що він був Пруським євреєм, який народився у 1740-их. Від свого батька, освіченого єврея, він отримав релігійну освіту, і він був знавцем Талмуду. Він вивчав медицину в університеті Кенігсберга. Також на момент написання книги Маркузе вже відвідав країни Європи - Голандію, Англію, та інші " Р. - 152.

Хоне Шмерук йде далі - він відшукує акти університету, в якому навчався Моше Маркузе. “В акті з Кенігсбергського університету від 1768-го зберігалися деталі про нашого автора. Moses Marcus, народився у 1743 р. у Slonim-Polon. Матрикулирен (зарахований) до університету 13-го червня 1766 р.. В іншому акті університету від 25-го червня 1768, був згаданий як

Moses Marcus Slovino-Polonus, де Славіно є без сумніву по дорозі із Слоніму. Від власного документу, де було відзначено усіх трьох євреїв, які тоді навчалися у Кенігсберзі, є без сумніву на цьому не підбурювали нашого автора. Ми дізнаємося також про те, що Моше Маркузе навчався разом з пізнішим відомим лікарем і маскілом Маркусом Герцем з Берліна. Будучи студентом Маркузе одружився у Кенігсберзі у 1768 р.”⁶⁴.

Про долю Маркузе після виходу його твору у світ на жаль нічого невідомо. Проте з тих відомостей, що тут були представлені, на момент написання книги йому було 47 років, він був авторитетною, освіченою людиною у медичних науках, з багатим життєвим досвідом, мав дружину та дітей (про дітей він пише в “Озер Ізраель”).

Лікарська книга "Допомога Ізраїлю" автора Моше бен Мордехая Маркузе була видана у 1790 р. у Поріцку (після 1945 - с. Павлівці Іваничівського району Волинської обл), який на той час був містом Волинського воєводства, яке входило до складу Речі Посполитої.

Повний обсяг книги займає 139 аркуша, або 304 фактичних сторінки.

Згідно тверджень дослідників, які вже проводили аналіз цієї книги, ми дізнаємось про існування декількох примірників цієї книги. Так, І. Цинберг, один з перших дослідників цієї лікарської книги, вказує на наявність трьох примірників на момент написання ним глави про Моше Маркузе, яке увійшло у 8-ий том його монографії "A History of Jewish Literature: the Berlin Haskalah", перше видання якої побачило світ англійською у 1972 р.⁶⁵. Однак відомо, що Цинберг публікувався їдишем у Вільнюсі починаючи з 1926 р.

⁶⁴ Шмерук Х. Моше Маркузе из Слонима и источник его книги "Озер Исраель" // Сефер Дов Садан, 1977. - С. 364.

⁶⁵ Перші три томи монументальної, дванадцяти томної праці вперше опубліковані у 1972-1973. (Zinberg, Israel. A History of Jewish Literature. Vols. 1-3. Case Western Reserve Press. Cleveland, 1972-1973). Восьмий том, в якому є розділ присвячений Моше Маркузе опублікований в Нью-Йорку у 1976 році. Проте увесь цей том був написаний російською та перекладений Цинбергом на їдиш з 1926 по 1937 у Вільно.

Таким чином ми можемо припустити, що у 20-ті рр. ХХ ст. були відомі як мінімум три примірники лікарської книги “Озер Ізраель” - один був у Ноаха Прилуцького, інший зберігався в університетській бібліотеці Франкфурта-на-Майні, і один примірник був в державній бібліотеці Санкт-Петербурга⁶⁶. На сьогодні точно відомо про наявність одного примірника в університетській бібліотеці Франкфурта-на-Майні⁶⁷, електронною копією якого ми користувалися при підготовці дослідження, також два примірники є в національній і університетській бібліотеці Ізраїлю, з якими ймовірно працювали Йегошуа Лейбович (він описує їх у своїй статті) і Хоне Шмерук у 1960-х -70-х. Чи випадковою є така рідкісність книги? Існує гіпотеза, висунута Ноахом Прилуцьким, що примірники були спалені опонентами Моше Маркузе - хасидською частиною єврейського суспільства, прибічниками кабалістичного цілительства (бааль-шемів). На нашу думку, ця гіпотеза не витримує критики. В цьому ми погоджуємося з Й. Лейбовичем, який вважає, що Цинберг запозичив цю безпідставну ідею Н. Прилуцького без додаткового розбору і аналізу. Ми так вважаємо через те, що а) лікарська книга все ж-таки мала практичну цінність - цінність єдиної лікарської книги на їдиш - для єврейського простого люду, особливо для жіночої аудиторії, яка здебільшого не володіла письмовим івритом, б) існують свідчення, що книгу використовували в 19-му ст. в хасидському середовищі як довідник з практичної медицини⁶⁸, в) імовірно, має значення також той факт, що книга мала чималу вартість - 5 польських гульденів 15 грошей.

⁶⁶ Zinberg, I. A History of Jewish Literature: The Berlin Haskalah // translated and edited by Bernard Martin. - Cincinnati, Ohio, New York: Hebrew Union College press and Ktav publishing house, - 1976. - Vol. 8. - P. 228.

⁶⁷ Наявність книги можна перевірити за посиланням у бібліотеку університету ім. Гете у Франкфурті-на-Майні: (<http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/jd/content/titleinfo/1737888>).

⁶⁸ Segal, A. Der dereh ha-avoda. Prakis be-mishnat ha-kavla veva-hasidut shel rav tzvi hirsh mzhidishuv. - Yerushalaim: Hotzat Reuven met, 2011. - P. 244.

2.2. Структура книги “Озер Ізраель”.

Структура та оформлення книги має суттєве значення для її розуміння - особливо, коли йдеться про видання XVIII ст. В її формальних елементах - титульному аркуші, апробаціях-*гаскамот*, мові, стилі викладання тощо, містяться цінні свідчення про позицію та ідеологію автора, його мету, цільову аудиторію книги.

Лікарська книга Моше Маркузе “Озер Ізраель” побудована наступним чином. Першу сторінку займає титульний лист. Шість апробацій (*гаскамот*) займають наступні чотири сторінки. Дві передмови автора починаються з фактичної сьомої сторінки (з аркуша 7) і займають сім аркушів (14 сторінок).

З фактичної 13 стор. - 7-го аркуша, завершується перша передмова підписом משה תקן לפ"ק "Моше 550 за малим літочисленням", що відповідає 1790р. - року публікації лікарської книги. Це може свідчити про те, що перша передмова א הקדמה , була написана пізніше другої, одразу перед подачею лікарської книги до публікації. На початку наступної передмови також розміщується назва עזר ישראל "Помічник Ізраїлю" і всередині між двома словами דיא אנדרע הקדמה "інша/ друга глава". Ця передмова продовжується до 20 фактичної сторінки, і 10-го аркуша за нумерацією книги.

В передмові автор намагається категоризувати людей, які будуть читати його книгу та згідно їхньої реакції на неї перераховує різні типажі. Звідси ми дізнаємось про ставлення Моше Маркузе до мови, якою він пише книгу, деякі бібліографічні свідчення, як то те, скільки років він писав книгу та те, що він навчався у Кенігзбергському університеті перед тим, як приїхати до Польщі.

З 21-ої сторінки розпочинається перший розділ медичної книги, що його автор позначає як “Перший розділ”, без окремої назви (פרק א). Першим реченням цього розділу автор показує, про що йтиметься у ньому "про те, як

На 138 аркуші (276 стор.) розміщений зміст книги - מפתח.

На 140 аркуші (280 стор.) - розміщено додаток з окремим титульним аркушем, “медичні настанови” (הנהגות הרפואות) - збірка рецептів окремих ліків (71 рецепт).

I. Цинберг впевнений, що Маркузе використовував в якості моделі добре відому книгу доктора Лоззани, Сем'юеля Тіссо, яку відомий єврейський просвітник Мендель Лефін переклав на прохання Моше Мендельсона на іврит та надрукував у 1794 р. В структурі книги Тіссо також є додатки та спеціальна частина, в якій описується, яким чином змішувати різні ліки⁶⁹. Дж. М. Ефрон, в свою чергу, наполягає, що в інтелектуальному сенсі книга Маркузе також нагадує книгу своїх попередників з Швейцарії та Галиції через анекдоти Тіссо, що фігурують і у перекладі Лефіна, які автор “Озер Ізраель” використовує у своїх клінічних прикладах⁷⁰.

2.2.1. Титульний аркуш як звернення до потенційного читача.

Титульний аркуш “Озер Ізраель” відповідає канонам традиційного єврейського книгодрукування XVIII ст. Титульний аркуш зазвичай містить: 1) назву книги, 2) ім'я та інколи додаткову інформацію про автора, зокрема біографічну, 3) назву друкарні, 4) рік видання.

Титульний аркуш “Озер Ізраель” починається з назви: “Лікарська книга, яка називається Допоміжник Ізраїлев” (ספר רפואות הנקרא עוזר ישראל)

Перша частина назви вочевидь вказує на жанр твору - лікарська книга (лікувальний довідник). Навіщо лікарській книзі ще й додаткова назва “Допоміжник Ізраїлев”? Це схоже на надання особливої уваги своєму твору, і

⁶⁹ Zinberg, I. Moses Marcuse: Dov Ber of Bolechov // Zinberg, I. A History of Jewish Literature: The Berlin Haskalah // translated and edited by Bernard Martin, Hebrew Union College press. Cincinnati, Ohio: Ktav publishing house, - Inc. New York, 1976. - P. 154.

⁷⁰ Efron, J. M. Medicine and the German Jews: A History. New Haven and London: Yale University Press, - 2001. - P. 78.

очікування такої ж особливої уваги до неї з боку її читачів. Сенс назви, як влучно відмічає І. Цинберг⁷¹, в тому, що Маркузе таким чином вказує на основну мету книги - допомогти єврейському народу подолати інтелектуальну та соціальну нерозвиненість єврейського життя на території Польщі, яка спричиняє багато хвороб та страждань народу.

І дійсно, в наступному блоці тексту на титульній сторінці, де зазвичай міститься інформація про автора, Маркузе (чи видавець) формулює мету написання книги. Фактично, ці рядки виконують роль сучасної анотації:

“Жителям держави Польської, написана польським тайтчем, яку склав знавець в багатьох речах, вчитель наш рав Моше на прізвище Маркузе-Доктор. І він був від короля та від комісії скарбів корони доктором. І він зробив ласку світові своєю книгою, щоб багато людей змогли самостійно собі допомогти там, де немає навченого лікаря в наявності і щоб його настанов додержувались, щоб зовсім запобігти хворобі”⁷²

В цьому абзаці слід виділити три важливі речі.

По-перше, це мова, якою написана книга. Вказано, що книга написана “жителями держави Польської, написана польським тайтчем”. Мовне питання

⁷¹ Zinberg, I. A History of Jewish Literature: The Berlin Haskalah // translated and edited by Bernard Martin. - Cincinnati, Ohio, New York: Hebrew Union College press and Ktav publishing house, - 1976. - Vol. 8: P. 157-158 / Електронний ресурс: <https://books.google.com.ua/books?id=cY4xoewi3dgC&pg=RA2-PA10&dq=inauthor:%22Israel+Zinberg%22+markuze&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKewjixeGrgqTnAhVBlosKHQrYDmAQ6AEIKjAA#v=onepage&q=inauthor%3A%22Israel%20Zinberg%22%20markuze&f=false/> відвідано 16.05.2020.

⁷² להדרים במדינת פולין : אויף פוליש טייטש

: גשריבן אשר חיבר ה" הרב המומחה לרבים מוהרר משה הנקרא מארקוזי דאקטער און ער איז גיווען פון מלך אונד פון דר קאמיסייע : סקארב קארוני דאקטער : אונד וויל מזכה זיין דעם עולם מיט זיין ספר קדי איטלעכר זאל זיך אליין קענן העלפין : ווא קיין גילערנטער דאקטער איז פאר האנדין אונד ווער זיין הנהגה וועט האלטין קען גאר פאר שפאריי קראנק צו ווערין

: דאס ספר קאסט פין גילדין פולש מיט פופצעין גראשן

#נדפס פה ק"ק פאריצק

בדפוס השייך לשישה המשותפים המחזיקי הדפוס דפה ק"ק פאריצק

Sefer refuot “Ezer Yisrael”. Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. – Арк. 1.

є одним з ключових для аналізу твору Маркузе. Звертаючись до єврейської аудиторії, Маркузе опиняється перед вибором: обрати для своєї книги іврит, “лошн койдеш” (“святи мову”), яка була єдиною мовою книжної вчености в традиційному єврейському суспільстві, - або ідиш, мову розмовну, літератури якою на той момент практично не існувало. Слід зауважити, що в єврейському суспільстві цілі верстви - наприклад, жінки, - переважно не читали івритом, їхньою мовою був ідиш. Автор обирає розмовну мову ідиш (“тайч”), адресуючись таким чином до найширших верств переважно неосвіченого єврейського населення, зокрема жінок. Мовні аспекти книги буде детально розглянуто нижче.

По-друге, цікавим є вказання на статус автора - “від короля та від комісії скарбів корони доктор”. З цього стає зрозумілим, що для суспільства, в якому він живе і для якого він пише цю книгу, причетність до влади країни важлива і надає додатковий авторитет. Тобто автор позиціонує себе і свій твір як голос влади.

І третє. Як свідчить цей абзац, мета роботи тісно пов’язана з соціальним становищем євреїв у вказаному регіоні. Цільовою аудиторією твору є єврейське населення регіону, яке не має доступу до модерної медицини (автор називає це “навчений доктор” - ймовірно, йдеться радше про професійне університетське навчання). Його мета - допомогти цим людям лікувати себе самостійно. Таким чином, ми бачимо, що Маркузе бажає популяризувати і розповсюдити європейську медицину серед єврейського суспільства Польщі, яке на його думку, не мало до неї доступу.

Наступний елемент титульної сторінки - вартість книги: “Книга коштує п’ять гульденів п’ятнадцять грошей”

בעניין המחיר, שמרוק מציין כי בלפחות בעותק אחד שנוטר לא רשום על השער מחיר הספר (כפי שמופיע כאן). לטענתו, ייתכן שחלק מהעותקים נועדו למסחר וחלק חולק חנם בהתאם להתחייבות שקיבל מממן הספר הלא יהודי

Х.Шмерук зазначає, що принаймні на одному примірнику книги з тих, що зберіглися, ціна на обкладинці не вказана - так, як вона вказана тут, на екземплярі з бібліотеки Франкфурта-на-Майні, яким ми користуємося. Шмерук робить з цього висновок, що частина екземплярів книги була призначена для продажу, тоді як частина мала розповсюджуватися безкоштовно відповідно до зобов'язань, отриманих від неєврейського спонсора книги⁷³. Ймовірно, йдеться про « מִיחָאֵל בַּאֲבְרָאָה וּסְקִי שְׂאֵטְבַּעֲלִיאָן קְרָאֵלִי וּסְקִי », Михайла Бобровського, який «дав трохи грошей з його кишені щоб допомогти мені (автору) промовляти цю заповідь».⁷⁴ Якщо Шмерук правий, намір роздавати книгу безкоштовно ще раз підтверджує просвітницькі наміри автора.

Останньою на титульній сторінці вказана друкарня: “Надруковано тут, в святій спільноті Порицьку. Друкарня, яка належить шести компаньйонам, які утримують друкарню тут в святій спільноті в Порицьку. 1790 р.”⁷⁵ На теренах Корони Польської дозвіл на відкриття друкарень був виданий королем Станіславом Августом Понятовським у 1790 р. після того, як магнати помітили позитивний вплив на економіку країни за рахунок друку книжок на експорт. У Порицьку єврейське друкарство було ухвалено власниками міста Чакісом і Конекпольські (Czackys and Koniecpolskis) з цією ж практичною метою - покращити економічний стан штетлу⁷⁶. Через що стає зрозумілим, чому видання “Озер Ізраель” доводиться саме на цей рік, а до цього відкладалось.

⁷³Шмерук Х. Моше Маркузе из Слонима и источник его книги "Озер Исаель" // Сефер Дов Садан, 1977. - С. 361-382.

⁷⁴ Sefer refuot “Ezer Yisrael”. Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. – Арк. 3.

⁷⁵ Там само. - Арк. 1.

⁷⁶ Petrovsky-Shtern Yo. The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe. Princeton and Oxford: Princeton University Press. - 2014. - P. 307.

2.2.2. “Апробації”-гаскамот та проблема легітимації “європейської” медичної книги в єврейському традиційному суспільстві Східної Європи

Після титульного листа в книзі розміщені шість гаскамот - в перекладі з іврити “згоди” або “апробації”. Початок книги - це їх традиційне розміщення. Вони написані “великими та осяяними світлом гаонами, рабинами у державі Волинській».”⁷⁷ - Мордехаєм з Турійська, Шломо Залманом з Локачів, Яковом Коеном з Ковеля, Фейвушем Ізраелем з Поріцка, Йосефом Ізраелем з Устілуга та Шмуелем Хаїмом з Мацієва. Всі вони написані івритом і мають вигляд заздалегідь заготовлених бланків зі своєю структурою - заголовок, надрукований великими літерами, що містить інформацію про те, структура якої області, місцевості надала документ; основна частина, в якій дублюється частина інформації, яка вже була вказана в титульному аркуші - про автора книги, орган, який його “спорядив” на роботу в цій місцевості, мову, якою була написана книга та схвалення дій автора " והוא מופלג במורה בר אורין ובר אבהן " ולנו פתיח חכמה והדה ידו בכל הספרים ובפרע ובספרי רפואות ועשה כמה פעולות רבות אשר פעין «I це видатний знавець Тори, син світочів і їх батьків, і серце його відкрито до мудрості, і нагострив (הדה ידו) у всіх книгах, а в особливості в медичній літературі (ספרי רפואה), і зробив кілька великих діянь, які в очах багатьох чудесні й славні...” й обґрунтування корисності книги; і заключення, в якому є ім'я та регалії того, хто видав документ. Імена й назви адміністративних та державні структури надруковані більшими за розміром літерами, ніж текст основної частини. За обсягом вони вміщуються на аркуш або пів аркуша (як перші дві).

Хоне Шмерук⁷⁸ зауважує, що наявність гаскамот від рабинів різних міст Волині вказує на добре знання цих міст автором книги. За логікою Шмерука,

⁷⁷ Там само. - С. 2-5 (1-3 аркуші)

⁷⁸ Шмерук Х. Моше Маркузе из Слонима и источник его книги "Озер Исраель" // Сефер Дов Садан, 1977. - С. 361-382.

Моше Маркузе самотужки отримував гаскамот для своєї книги, хоча, відомо, що в переговорах з равинами могла бути задіяна стороння особа - рекомендант⁷⁹. За думкою, дослідника Моше Маркузе був родом із Слоніму, а не з Пруссії, як до нього вважали Н. Прилуцький, І. Цинберг. Однак, навіщо Маркузе, який після прибуття до Польщі, за версією Х. Шмерука, оселився у Шклові, а пізніше в Турійську⁸⁰, схвалення рабинів усіх цих містечок? *Гаскамот* були невід'ємною частиною будь-якого видання, опублікованого на польських землях після едикту 1594 р. Ради чотирьох земель⁸¹. Вони першочергово були створені для того, аби захистити права польських друкарів перед італійськими. Останні розвивали цю сферу й мали з цього добрий прибуток і таким чином ставали прямими конкурентами польських друкарень⁸². едикту Вааду чотирьох земель 1682 р. про заборону публікації будь-яких творів на польських землях без її затвердження, вони надав можливість цьому органу контролювати і стримувати розповсюдження кабалістичних текстів сабатіанців, франкістів. Зазвичай, вони показують читачеві схваленість змісту книги, отриману від авторитетів. В творі Маркузе вони виконують ще одну важливу функцію - надання престижу його праці. Стає зрозумілим, що для простого єврея равинат відігравав важливу роль і *гаскамот* від рабинів усіх цих містечок могло свідчити: а) про те, що доктор проводив у них лікувальну практику і отримавши схвалення від цих рабинів міг сподіватись на лояльне відношення своїх пацієнтів щодо "непопулярних" модерних методів лікування; б) про те, що равини, які надавали йому апробації могли приязно ставитись до його особи, або бути вороже налаштованими проти тих, кого Маркузе піддає критиці в своєму творі; в) про те, що рабини могли не сприйняти критику традиційних форм

⁷⁹ Approbation // <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Approbation>

⁸⁰ Шмерук Х. Моше Маркузе из Слонима и источник его книги "Озер Исраель." - С. 364.

⁸¹ Approbation // <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Approbation>

⁸² Zinberg I. Italian Jewry in the Renaissance era / Zinber I. A history of Jewish Literature. Hebrew Union College Press: New York. - 1974. - P. 116. (217 p.)

лікування як щось, що може завадити публікації; г) чи надати згоду, спираючись на попередньо отримані гаскамот, не прочитав твору.

Таким чином, ми бачимо, що гаскамот, надані Моше Маркузе, легітимізували його доробок з контроверсійною тематикою модерної медицини, незвичної для зовнішнього покупця, й надавали йому авторитетності і престижу в очах простолюдина.

2.2.3. “Польский тайтч”. Мова як ознака модерності в лікарський книзі Моше Маркузе “Озер Ізраель”

Для написання книги автор використовує ідиш. Не дивлячись на те, що на титульній сторінці і в тексті *гаскамот* ця мова подається як “польський тайтч”, Маркузе називає її “поганою німецькою”⁸³. В його книзі вона й справді має вигляд викривленої німецької. Від будови речення, де дієслово ставиться на друге і останнє місце, до написання слів на німецький лад (наприклад, сполучник “і” וון звучить як німецьке “und”, в той час як в сучасному ідиші воно пишеться ון (“un”). Викривлення німецької також добре помітно у дієсловах з невідокремлюваними префіксами, які в мові Маркузе постійно пишуться окремо (наприклад, “דערצעלן”, яке як в сучасному ідиші, так і його варіант в сучасній німецькій “erzählen” пишуться злитно). Таке “неохайне” ставлення до мови легко виправдовується тим, що на той час друкованим видань цією мовою просто не існувало. За словами Шмерука, “Озер Ізраель” - перша друкована книга їдишем - мовою, якою розмовляють у Східній Європі - на відміну від попередніх книг, які зберегли застиглу версію старої їдишської літератури⁸⁴. Він перший з дослідників

⁸³ Sefer refuot “Ezer Yisrael”. Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. – Арк. 4.

⁸⁴ Шмерук Х. Моше Маркузе из Слонима и источник его книги "Озер Израель" // Сефер Дов Садан, 1977. - С. 361-382.

- לפי שמרוק, "עזר ישראל" הוא הספר המודפס הראשון ביידיש המדוברת באירופה המזרחית - בשונה מספרים קודמים, ששמרו על נוסח מאובן של ספרות היידיש הישנה.

висуває гіпотезу, згідно якої “Маркузе був вихований у східно-європейському ідиші і специфічному північно-східному діалекті із Слоніму”⁸⁵.

Мова в творі Моше Маркузе також має соціальну забарвленість. Згідно неї ми бачимо, які верстви населення могли її використовувати. (ווארום ווען ער) (איין גוטר דאקטיר ... ווארום האט ער גישריבן אוף טייטש "Чому, якщо він гарний доктор, чому він пише тайтчем?"⁸⁶ На що Маркузе відповідає питанням (וויא פיל טאוזינט) (שרייבין לשון קודש : אבר קיין טייטש : קיין לשון קודש . קיין ריישס לשון ניט ...סקільки тисяч пишуть святою мовою? Проте це не тайтч, не свята мова і не російська”.

Тобто, він каже, що у багатьох книжний іврит, яким вони писали настільки поганий, що не схожий ні на тайтч, ні на іврит, ні на російську - поширені серед єврейського суспільства. І далі, перераховуючи дії, які кожен єврей "робить цим поганим тайтчем" (... מיר האנדלין : מיר לערנן : ... קורץ גירעט : ...) (קאכן : בראטין : מאטערן ... עין הרע אפ שפרעכן : אוף טייטש вчимося... коротше кажучи, готуємо, жаримо, важко працюємо, зле око від пристріту замовляємо тайтчем"⁸⁷, він обґрунтовує свій вибір для написання книги саме “тайтчем” його народністю і поширеністю серед єврейського населення.

“Чому я написав свою книгу на польсько-німецькій мові а не на святій мові? *Бо* Я знаю, що не знайдеться багато тих, які зможуть (виправдати) підтримати мене, тож я змушений сам відповісти їм. І ось я кажу, що я був змушений писати цією мовою, оскільки я маю намір врятовувати за допомогою цієї книги декілька тисяч людей кожного року і відвадити таких

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само. - С. 8

⁸⁷ Sefer refuot “Ezer Yisrael”. Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. – Арк. 8.

людей з недоліками. Наприклад, старих жінок, поганих бабів, тих, хто нашіптує на пристрій й т.д.”⁸⁸

Цим абзацем Маркузе виявляє свою позицію лікаря-маскіла і обґрунтовує застосування “тайтч” можливістю допомогти багатьом своїм пацієнтам і читачам. Також не можна не помітити намагання Маркузе “захистити” народну мову.

Щодо стилістичного оформлення мови, то, як зазначає Й. Лейбович, стиль, яким Маркузе звертається до своєї аудиторії є “добросердечний, народний, сповнений любові до читачів”⁸⁹. Подекуди він нагадує звернення до малої, необтяженої життєвим досвідом дитини. В усіх звертаннях, автор застосовує любязне (ליבה ברידער אונדהארציגע פריינט) “любі брати і сердечні друзі”⁹⁰. Разом із цим автор не лізе за словом у кишеню для того, щоб виказати своє невдоволення тими, хто лікується у баал шемів, знахарів тощо.

Таким чином за допомогою аналізу мови першоджерела ми дізнались, по-перше, про “тайтч” як форму раннього їдишу, та її вигляд і схожість на німецьку, по-друге, про статус цієї мови та невисоке положення та відношення до тих, хто користувався нею, і, як наслідок, непривільованість єврейського населення, по-третє, апологетичне відношення Маркузе до “тайтч” і його віддання переваги їй як мові, якою будуть поширені зачатки модерної медицини серед єврейської громади.

У другому розділі були розглянута структура книги “Озер Ізраель” - титульний лист, *гаскамот*, мова книги. За допомогою аналізу структурних частин книги ми змогли висвітлити вигляд друкованого видання та

⁸⁸ Там само. – Арк. 4.

⁸⁹ Лейбович Й.

⁹⁰ Sefer refuot “Ezer Yisrael”. Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. – Арк. 4.

прослідити логіку побудови автора як освіченої людини та представника єврейського просвітництва.

Розділ 3. “Модерна медицина vs народна медицина в єврейському контексті наприкінці XVIII ст.: недоліки цілителів, методи лікування” .

3.1. Критика народної медицини та її популяризаторів.

В своїй книзі Маркузе часто звертається до опису різних типів представників народної медицини, які мали вплив на єврейське населення Польщі. Саме вони, на його думку, є причиною того, що серед євреїв велика кількість хворих та калік, а також висока смертність.

Книга “Озер Ізраель”, як вже багато разів говорилося, спрямована на полеміку з ними. Мета твору - переконати аудиторію не користуватися їхніми послугами, а звертатися натомість до “вчених лікарів”, прошарку, який почав складатися в єврейському середовищі наприкінці XVIII ст.

Розглянемо типи народних цілителів, що на їхні методи спрямовує полеміку Маркузе, а також особливості цієї полеміки.

Інвектива проти цілителів розпочинається в “Озер Ізраель” з описання жахливого зросту смертності серед єврейського населення:

“У минулі часи, я думаю, декілька сот років тому, або раніше, можна було нарахувати понад двадцятіро людей у сім'ї - від батька та матері, дітей, онуків, до правнуків. А в нашому поколінні іноді не нарахуєш двадцятіро людей у родині разом з братами, сестрами та їхніми дітьми. Що далі? Скоро, я боюсь, не буде зовсім братів, або брати не зможуть побачити сестер”⁹¹.

Маркузе наводить можливі причини високої смертності - невиліковні на той час хвороби - кір (מאזלין) та віспа (פאקן). Проте найважливішою причиною смертності для нього є надто пізні звернення до вченого лікаря (גילערנטין)

⁹¹ Sefer refuot “Ezer Yisrael”. Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. – Арк. 7.

דאקטר). Це стається, на його думку, через те, що замість лікарів люди звертаються до представників народної медицини.

מען קען ראטווייך אײן שריפה : ווען עס אן פאנגן צו ברענגן אבר נײט ווען שון דאס גאנצײ האג
אין פײאר אײז

“Можна врятувати пожежу, коли вона починає горіти, проте не тоді, коли все тіло у вогні”⁹² - пише він.

Чому люди звертаються до цілителів різного роду замість лікарів, на думку Маркузе? Цікаву відповідь на це питання дає такий фрагмент:

“Скільки тисяч людей ставали хворими і це в руках (тут что-то не то) освіченого лікаря. Але тільки-то старі жінки приходили до людини - та їм було дозволено лікувати. Одразу вони говорили, що це - пристріт (букв. “зле око”, עין הרע), і що людині не потрібен лікар, бо як може лікар допомогти, якщо це - пристріт. І так багато людей стають хворими”⁹³.

Як бачимо, Маркузе звертає увагу на те, що на вибір способу лікування впливає думка про причину хвороби. “Понадприродні” негаразди, як-то пристріт, люди дозволяють лікувати “старим жінкам”, тоді як освічений лікар в цьому випадку не допоможе. Таке уявлення розповсюджують і самі цілителі: “Старі жінки (אלטי ווייבר) говорять, що не потрібні їм лікарі”⁹⁴.

Ще однією причиною може бути причина економічна: “Люди вірять тому, що ті говорять, бо ті люди за балачки грошей не беруть; і тільки з милості [можна сказати], що це все ж краще за вбивство”⁹⁵ Виглядає сумнівним, що народні цілителі (в даному випадку - “баби”) дійсно не брали грошей за свої послуги. Проте можна зробити припущення, що кошти, яких потребувало лікування у “вчених докторів”, видавалися простолюду невиправданими витратами.

⁹² Там само. – Арк. 8.

⁹³ Sefer refuot “Ezer Yisrael”. Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. – Арк. 7.

⁹⁴ Там само. – Арк. 8.

⁹⁵ Там само. – Арк. 9. גלאובט זײא : וואס זײא זאגן : ווייל זײא נעמן קיין געלט דער פיר : אונד זײא זײנן טובר . אוף רציחות נור אום רחמנות

Які типи народних цілителів згадує і розрізняє автор? Необхідно зазначити, що текст “Озер Ізраель” не містить окремо викладеної подібної класифікації. Їх список доводиться реконструювати з різних фрагментів тексту.

В багатьох місцях Маркузе вдається до переліків опонентів європейської медицини в єврейському суспільстві. Наприклад, він називає в одному ряді “татар (колдунів), бааль-шемів, тих, хто виливає віск, тих, хто відганяє “зле око” (טעכערפאס), віщунів, та нікчемних докториків - всі шахраї та грішники во Ізраїлі, які за допомогою брехні отримують гроші та через свої шахрайства роблять каліками або навіть вбивають тисячі людей кожного року, нехай їх імена будуть стерті”⁹⁶.

Спробуємо перерахувати типи “цілителів”, що їх Маркузе згадує найчастіше.

1. **Жінки**, яких Маркузе називає “неосвіченими бабами” чи “старими жінками” (אלטי ווייבר) і які лікують від жару, а також пристріту.

Серед методів, якими вони користувалися, лікар виділяє нашіптування (אפ שפרעכן), за допомогою якого вони позбавляються від пристріту.

Ще одним заняттям “старих жінок” є приймання пологів у породіль - тобто йдеться про повитух. Повитух Маркузе звинувачує у високій смертності та інвалідності серед новонароджених: “Чому ви дозволяєте - пише він - цим старим жінкам бруднити постіль та кімнату, в які приходять діти у світ... Наші старі жінки призводять до смертей, до появи інвалідів, слабких та дурних людей...”⁹⁷. Також в іншому місці: “..скільки дітей замучені не нашими, неосвіченими повитухами (“бабами”, “бобес” - באביס) - мати разом з дитиною або один з них”⁹⁸.

⁹⁶ Sefer refuot “Ezer Yisrael”. Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. – Арк. 7.

⁹⁷ Там само. - 8.

⁹⁸ Там само.

Поміж тим, Маркузе виправдовує повитух браком освіти - "на жаль, самі не знають, як шкодять вам, нехай вибачить їх Всевишній за те, що вони зробили"⁹⁹.

Старі жінки, "баби" - надзвичайно популярна фігура в народній медицині серед польського та українського населення. В той самий час, серед єврейських джерел описання "бабів", які водночас виконують роль повитух і займаються магічними практиками (як-то нашіптування від пристрїту) майже не зустрічаються. Відтак виникає питання: Маркузе описує звертання євреїв до неєврейських "старих жінок", або, навпаки, перед нами опис єврейських "бабів", які запозичили подібну практику у християнського оточення? В багатьох випадках Маркузе застосовує до них епітет "не наші". Окремо він вказує, що "старі жінки" не знають ані ідиш ("тайчу"), ані івриту: "[багато людей захворіли] через старих жінок, які, любі читачі, не знають "лошн койдеш" і навіть не знають "польського тайчу"¹⁰⁰. Тож, очевидно, йдеться про неєврейських "старих жінок".

Таким чином, перед нами надзвичайно цікаве свідчення: наприкінці XVIII сторіччя на Волині єврейський простолюд охоче звертався до християнських ворожій по магічне зцілення (вишіптати пристрїт). До того ж це явище було настільки широко розповсюджене, що Маркузе вважає доцільним присвятити боротьбі з ним значну частину свого твору.

Це яскраво демонструє величезну різницю між офіційною ідеологією верхівки єврейської спільноти (зокрема, відображеною в рабинській літературі) і повсякденними практиками "мовчазної більшості". В той час як рабинська література демонструвала вкрай вороже ставлення до зовнішніх впливів в сфері релігії та, зокрема, магії, значна частина єврейського

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Sefer refuot "Ezer Yisrael". Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. – Арк. 6. וואס זיך אליין אדר אלטי דארשע ווייבר האבן זייא גימאכט פאר : אונד פאר דיא דאקטערלעך : דאקטערס : זאגט ליבר עולם דיא אצי קענין זייא לשון קוש : גיוויס ניט : אפילו פוליש טייטש קענין זייא אוך ניט

простолюду практикувала звернення до магічних ритуалів християнського середовища.

Відмітимо окремо, що свідчень про подібні практики серед єврейського простолюду в цей час обмаль. Це пояснюється в першу чергу обмеженою кількістю джерел, які об'єктивно відображали б уподобання єврейської неписемної більшості в даний період - і підкреслює цінність "Озер Ізраель" як унікального історичного джерела.

2. Інша категорія, яку автор виділяє серед представників народної медицини - **бааль-шеми**. Їх він називає "неосвіченим простолюдом" - буквально "людьми землі" - עַם הָאָרֶץ (традиційна образлива ідіома, запозичена з Мішни).

Бааль-шеми в пер. з івриту - "Хазяїн (божого) імені",- як ми вже вказували наприкінці першого розділу - і його присуджували чоловіку, який писав амулети для захисту від хвороб та злих духів. Звичайною практикою для них було також застосування сгулот для подолання недугів або для здійснення якоїсь просьби того, хто до них звертався. Вони є представниками равінської магічної чоловічої традиції. Найвідомішою фігурою серед них є Бааль-Шем Тов (1698-1760) засновник хасидизму, відомий своїми практиками зцілення магічними заклинаннями та містичним підходом до юдаїзму. Бааль-шеми користувались авторитетом серед неосвіченого єврейського населення через підхід до лікування з застосуванням надприродних сил, дія яких не піддається логічному осмисленню. Ти або віриш або не віриш. А коли людина знаходиться у розпачі через якесь нездужання, то вона зазвичай ладна вірити всьому, що дає їй надію навилікування. Тому не дивно, що жінки-пацієнтки Маркузе, дозволяють цим цілителям навіть побачити їх оголене тіло.

"... וויא פיל טאזנט רמאים ופושעים... וואס בייא אונז אין פולין ארום פאר : אונד די זיך אויס ... געבן פר דאקטערלי אונד פאר בעלי שמות : וואס כמחילת כבורכם : אונדזרע נשים בעזעהן דיא בריסט."

“як багато тисяч шахраїв та злочинців, які в нас, у Польщі навкруги, себе видають за докториків (*доктерле*), а інші - за бааль-шемів, які, коли їх ласка, нашим жінкам дивляться груди”¹⁰¹. Переповідаючи слова жінок, які приходили до нього на прийом, Маркузе пише, що бааль-шеми роблять це, аби побачити чорні або білі бородавки на грудях; також на роздязненому тілі вони нібито бачили “пульс у легенях”. Таким чином, нам стає відомо, що за методи використовували “бааль-шеми” для обслідування пацієнтів. Чи справді метою бааль-шемів було побачити оголене тіло і чи справді це були справжні бааль-шеми? Маркузе також не наважується звинувати саме їх і тому заключає, що це були злочінці, які видають себе за бааль-шемів. Іншою причиною того, що він не прямо звинувачує бааль-шемів як одних з представників хасидської течії може бути цензурою равина Рафаеля Коена, від якого він отримав одну з гаскамот і, який є відомим борцем з маскілами.

До цієї групи є близькою ще один тип “цілителів”. Серед тих, кого треба стерегтися він називає і проповідників - “баалей даршанім” (בעלי דרשנים), які провадять сгулот¹⁰² (סגולות) за пожертву¹⁰³. Йдеться, скоріше за все, про мандрівних проповідників - традиційну соціальну роль в єврейській спільноті. Про цю соціальну групу відомо досить багато з рабиністичної літератури: в їхні обов’язки входило читання наставницьких проповідей, побудованих на різних фрагментах Писання, щосуботи і по святах. Повідомлення Маркузе про те, що ця група на Волині кінця XVIII ст. асоціюється з торгівлею специфічним видом амулетів, сгулот, є надзвичайно цікавим. Адже тоді виходить, що вони в якомусь сенсі склали конкуренцію бааль-шемам.

¹⁰¹ Sefer refuot “Ezer Yisrael”. Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. – Арк. 8.

¹⁰² Ритуальні дії, виконання яких надавало впевненості виконавцю, що його бажання чи прохання відбудеться. Наприклад, пожертва в синагогу, проща до святого міста або вимовлення молитов.

¹⁰³ Sefer refuot “Ezer Yisrael”. Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. – Арк. 8.

3. Також він називає докториків (та фельдшерів (רופעים), "як їх називають у нас в Польщі", які на його думку, є спеціалістами у вбивствах (בראוויטנע מעמיטים).

Ймовірно, персоналії, яких Маркузе називає відносились до старої європейської медичної традиції, яка побутувала у Речі Посполитій в єврейському середовищі. Для Маркузе вони є згубною пародією на сучасних на той час, європейських докторів.

Він скаржиться на те, що оголене підборіддя та одяг лікаря не дає їм знань латини і звинувачує їх у шахрайстві.

В передмові Маркузе розповів, що під час навчання у Кенігзберзі багато людей були обмануті шахраями. Одного разу приїхав до Берліна чоловік, який говорив, що може визначати стать, вік, і навіть ім'я хворого за його сечею¹⁰⁴.

Окрім наведених категорій, в змісті книги "Озер Ізраель" також згадуються чаклуни (татари), які не як не відокремлені від іншого конгломерату т. зв. народних цілителів, про яких пише Маркузе. Єдине, що точно відомо, що серед місцевого населення побутувало уявлення про те, що ці чаклуни можуть зводити людей з розуму - "божевілля, яке належить чаклунам (татарам)".

Окрім вже перерахованих категорій людей, які, на думку Маркузе, не мають права лікувати людей, зустрічаються у книзі також і пасажі, в яких він критикує життєустрій єврейського суспільства XVIII ст., - як, приміром, згубний для дітей період отримання єврейської традиційної освіти. Маркузе пише, що з чотирирічного віку вони "в пастці дитячого меламеда без чистого повітря та можливості вільно рухатись"¹⁰⁵.

¹⁰⁴ Sefer refuot "Ezer Yisrael". Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. – Арк. 9.

¹⁰⁵ Там само. – Арк. 108-111.

Таким чином, за допомогою критики Маркузе, ми маємо можливість ознайомитись із широким та достатньо неочікуваним спектром тих, хто були залучені до лікувальних практик в єврейському середовищі наприкінці XVIII ст. - від проповідників, які лікували за допомогою “сгулот”, до польських або українських ворожій. Присутність та популярність серед простолюду представників певних соціальних груп (від знахарів до “докториків”-шарлатанів) свідчить, зокрема, про те, що надання медичних послуг в єврейському середовищі східних кордонів Речі Посполитої протягом XVIII ст. ніяким чином не регулювалися.

3.2. Методи модерної медицини як альтернатива народній медицині, описані в “Озер Ізраель”.

3.2.1. Лікар-маскіл на варті у природи.

“любі браття і дорогі друзі” - так починається передмова, написана у вигляді звертання автора до своїх читачів та побудована з акцентом на недоліках. За думкою Маркузе, викладена таким чином передмова приверне більше уваги серед його потенційних читачів, оскільки דער עולם הערט. און דר לייט ליבער חסרונות אלס מעלות טובות. איינער און דעם אנדרין “люди чують і більш охоче розповідають про недоліки, ніж про добрі переваги один одному”¹⁰⁶.

ווען איך וועל אייך איין גאנצו הקדמה פול מיט חסרונות שרייבין. איינר וועט לייענען. און וועט דר ציילין פאר לעהן. דיא צמהן וואס גיהערט האבין. וועלין ווידר דר ציילין פאר הונדערט. דיא הונדרט פאר טאוזינט. אנדערע. דענק איך דיא ליידיג גייער איין פרנסה צו

“Коли я напишу всю передмову повну недоліків, то ви прочитаєте її і потім розповісте десятьом. Десятеро прочтуть і захочуть розповісти сотні. А сотня - тисячі іншим”.

¹⁰⁶ Sefer refuot “Ezer Yisrael”. Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. – Арк. 8.

Схоже, що Маркузе застосовує прийом так званого чорного піару. Він настільки добре знає цільову аудиторію свого твору, що впевнений, що такий початок книги спрацює краще ніж сухе оповідання. Чи вчиняє він ажіотаж навколо свого видання справді для того, аби більше екземплярів продати, або таким чином хоче відповісти тим, хто є скептично налаштованими проти нього та його справи? Чи він настільки цінує ті знання, які містяться в його лікарняній книзі, та впевнений у тому, що їх поширення врятує життя тисячам? Ми не знаємо, проте це наштовхує на думку, що такі скептики всередині єврейського містечкового суспільства точно існували. І вони, на думку лікаря, також є загрозою для торжества справжньої медицини, тобто європейської медицини.

Пригадуючи “поганих бабів, баал шемів, проповідників, докториків, старих дурних жінок” - головних винуватців згубного лікування, наслідком якого часто-густо стає загибель хворих, автор т.ч. демонструє логіку мислення лікаря-маскіла, який має за мету висвітлити недоліки заблудлих та пролити світло на те, у чому вони помиляються: “... і моїм наміром є те, щоб оці дурні побачили себе всередині моєї книги і побачили, що за обличчя вони мають. Як я можу писати на лошен койдеш? Вони би тоді не змогли б себе побачити...”¹⁰⁷

פילע ווערן קראנק : און הייליגע קראנקהייט : זאגן זיין דר צודארף מען און קיין דאקטער ניט : זיין זיינן קראנק און אונטער גאנג און אנדרע קראנקע זאגן די אלטי ווייבר : זיין זיינן קראנק און איין איבר גאנג : דר צו בעדארף מען און קיין דאקטער ניט : פילע ווערן חטר רעת : דאס הייסט משוגע : די גיהערן צו איין טאטיר ווידא : אונד ווידר און אנדרע גיהער צו איין בעל שם להבדיל : דאס איז איין גיטה לופט : אונד דאס איז איין גוטה אוג : דאס איז ווידר איין : איין גיטרעטנע זאר

Інша риса, яка характеризує Моше Маркузе як прибічника Гаскалі простежується, коли він пояснює, чому лікар нездатний подолати деякі хвороби, такі як віспа та кір. ביין אצי קראנקהייטן קען און דר בעסטער דאקטער ניט

¹⁰⁷ Sefer refuot “Ezer Yisrael”. Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. – Арк. 8.

העלפען: ווען עס איז ניט צו העלפן: דער דאקטער איז איין קנעכט: אונד איין דינער בייא דר טבע: לאל תמים דעים: ווען דיא טבע איז צו שוועך: אונד דיא קראנקהייט איז גובר דיא טבע: מוז דער מענש שטארבן: אפילו ווען דר דאקטער העלפט דיא טבע: ווייל דר דאקטער איז קיין אלוה

“... при цих хворобах також не можуть допомогти і найкращі лікарі. Коли це не допомагає, лікар є невідьником та служителем природи, слава богу. Коли природа надто слабка і хвороба перемагає природу, тоді людина помирає навіть коли лікар допомагає природі, тому що лікар не бог”¹⁰⁸.

В цьому пасажі автор намагається переконати своїх читачів в тому, що на відміну від знахарів, чародіїв та інших шарлатанів, які лише дурять голови бідним хворим, лікар спирається на свої знання про людське тіло, яке є частиною природи. Ця ідея відповідає натурфілософії просвітницької доби, де природа набуває божественних якостей і вміщує у себе бога. Як лікар з європейською освітою, Маркузе цими словами ретранслює вивчене в альма-матер з праць Гіппократа, де “природа лікує”, а “лікар є служителем природи” - “minister natural”. Також з тексту книги стає відомо, що Маркузе вивчав труди, переведені Маймонідом, наприклад “Трактат про логіку” (מילת ם ההיגיון להרמב"ם). Це свідчить не тільки про його обізнаність і повагу до текстів юдейської медичної спадщини, проте й про те, що, він як всі представники освіченої еліти Європи XVIII, вивчав класичні філософські труди і був частиною європейського Просвітництва та представником гаскалі.

Для пояснення своєї позиції, автор неодноразово прибігає до застосування притчі як літературного прийому. דער משל איז : איין רייכער פאטער האט איין מאהל גישיקט זיין זון אין פרעמדע לענדר אריין : כדי ער זאל עטוואס לערנן . אונד האט איהם גיגעבן די ברירה : צו וואס ער חשק וועט האבן : דאס זאל ער לערנן : הן פון חכמה אדר פון די בעלי מלאכות

¹⁰⁸ Там само. – Арк. 4.

“ Заможний батько одного разу послав свого сина у чужі землі, щоб він чомусь навчився і надав йому можливість обрати - до чого в нього більше бажання - вивчати науки або ремесла”¹⁰⁹.

Наративний стиль викладення притчі відрізняється від попереднього емоційного “висміювання” можливих майбутніх читачів, схожого на діалог, який складається із питальних просторічних речень майбутніх критиків та відповідей автора з відтінком жалю, що може свідчити про те, що Маркузе переповідає розповідь, яку вже знав.

В основу цієї притчі покладено сюжет про підсвічник із єдиних недоліків, який зустрічається у інших юдейських авторів - в хасидському середовищі розповідь про світильник із єдиних недоліків, в скороченій редакції вперше з'являється у книзі повчання Раббі Нахмана, опублікованої у 1816 р.¹¹⁰. На перший погляд здається, що висновки, як Раббі Нахмана, так і Моше Маркузе в цієї історії однакові - що в цьому світі немає досконалості та у будь-якої речі те, що одному здається недосконалим, для іншого виглядає гарним, проте метою Маркузе є донести до свого читача, яким ймовірно буде проста людина, жінка, а може й дитина,¹¹¹ що він стає перед вибором - обрати для себе “науки” або “ремесла”, де наука - книга “Озер Ізраель”, європейська медицина, а ремесла - бааль-шеми, знахарі і шарлатани, тобто народна медицина. Тобто, автор використовує алегорію, за допомогою якої протиставляє масову медицину й “learned medicine”.

¹⁰⁹ Sefer refuot “Ezer Yisrael”. Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. - Арк. 4.

¹¹⁰ Первый сборник "Шивхэй а Ран" ("Прославление раби Нахмана") вышел в свет в 5576 году (1816). Грин А.И. Литературное наследие Рабби Нахмана // "Учение раби Нахмана из Браслава", изд-во "Амана". Электронный ресурс: http://www.judaicaru.org/library/r_nahman_7.html/, відвідано 09.06.2020.

¹¹¹ Мідраші зазвичай входили до складу проповідей синагогальних служб, які відвідували усі ланки єврейського суспільства. Таким чином, рабин чи маггід намагався "зміцнити віру народних мас і спростувати еретичні погляди". Электронная энциклопедия “ОРТ”. В 11 т. КЕЭ, - 2005. - Т: 6: Проповедь. - Кол.: 805–812 . Электронный ресурс : <https://eleven.co.il/judaism/community-synagogue/13328/>, відвідано 09.06.2020.

Це протиставлення зустрічається в тексті притчі декілька разів, коли батько питає, кого запросити на святкову вечерю, він знову згадує וועלכע לייט זאל איך בעטן אוף דער טעודה : פון חכמים : אדר פון בעלי מלאכה,

“Кого мені запросити на вечерю - мудреців чи ремісників?”¹¹²

Це свідчить не тільки про те, що Маркузе добре обізнаний у юдейській релігійній традиції, але й те, що він т.ч. претендує на роль т. зв. проповідника-просвітника. Він одягає свою європейську медичну науку у традиційне вбрання, яке є більш знайомим для його ідишемовної аудиторії і, за допомогою своєї проповіді намагається привернути якомога більшу увагу серед єврейського середовища.

Дж. М. Ефрон в своєму дослідженні наголошував, з одного боку, на особливому елітарному положенні лікарів Речі Посполитої серед єврейського суспільства, з іншого, навіть “після катастроф 1648 р. рабинська культура Польщі була настільки сильною, а ієрархії соціального престижу такими фіксованими, що єврейський лікар із його світською мудрістю, здобутою за кордоном, не сприймався як культурна загроза єврейському суспільству чи політична загроза її традиційному керівництву”¹¹³. Таким чином, не дивує те, що Маркузе намагається “віддати дань традиції” - вона була дуже сильним світоглядним клеєм для євреїв того часу, від якого вони в загальній масі не хотіли, і, більш того, не мали можливості позбутись чи розбавити.

“Ви зрозумієте вже мене, на що я витратив так багато років і спустив так багато грошей. Написав я притчу (“Підсвічник з недоліків”) на честь тих, що мають розум і моїх добрих друзів. Вони повинні цю притчу читачам показати і я допоможу їм, щоб вони розповіли народу, що я зробив цього голема (букв.

¹¹² Sefer refuot “Ezer Yisrael”. Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. – Арк. 5.

¹¹³ Efron, J. M. Medicine and the German Jews: A History. New Haven and London: Yale University Press, - 2001. - P. 10.

- “бовдур”, безформенне тіло. Мається на увазі книга - О.Ш.), оскільки я маю на увазі тих, хто має недоліки, і всі вони повинні свої недоліки з моєї книги впізнати та прибрати їх. Ще сподіваюсь я, що стане з мого голема красивий підсвічник. І він буде тут світити як раніше вікна ... А для дурних, говорю я вам, в мене немає більше ніяких ліків, тому що вони настільки хворі, що я не можу їм допомогти”¹¹⁴.

До моменту поки Маркузе починає оповідати притчу про підсвічник із недоліків, текст дуже важко сприймається через постійне перескакування з однієї думки на іншу, не одразу розумієш, чи він говорить про себе, чи вже почалася пряма мова від імені того, хто, на думку Маркузе, обов'язково буде критикувати його лікарську книгу. Стиль його мови дуже експресивний - він скаче з однієї "образи" до іншої, використовує розмовні вирази "хоч би я так жив", або "пожалста", кривляючи та вживаючись у роль кривдника, який явно так йому говорив. Таке враження, що він точно знає ці категорії людей, які скептично ставляться до його твору, як наслідок, і до його роботи. Певно, це його пацієнти з Туриська, де він мав лікувальну практику, чи будь-якого іншого містечка Волині, польські євреї. Це ще раз може вказувати на велику конкуренцію в медичній сфері як професійній галузі в тому середовищі, де він практикував, про яку ми вже згадували у виводах до першого підрозділу третього розділу. Також Лейбович та інші дослідники стверджують, що відстоювання своєї позиції за допомогою критики опонентів є звичайною практикою в маскільській середі. Окрім цього, якщо ми згадаємо, що ця книга є першим медичним виданням на ідиші, то Маркузе з опасінням ставиться до реакції простолуду, і для того аби її пом'якшити одразу захищається.

¹¹⁴ Sefer refuot “Ezer Yisrael”. Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. – Арк. 4.

3.2.2. Європейська медицина XVIII ст. та її методи, описані в лікарській книзі “Озер Ізраель”.

Серед методів, які зустрічаються в “Озер Ізраель” перш за все впадає у вічі акцент на режимі дня і дотриманні належної дієти. В першому розділі Маркузе фокусує увагу читачів на правильній поведінці та правильному харчуванні для хворого. " זאל אוף הערין צו ארבייטן : ער זאל ארום גיין שפאצירען : אוך " . ניטצו שטארק צום אנדרן מען זאל ווייניג אדר ליכר גאר ניט עמין : בפרט פלייש קיין זפיישגע יאוכן קיין אייער : אונד אוך קיין בראנדוויין אוך קיין וויין : ניט צו עסין אונד ניט צו טרינקן : ער זאל לעבן אום זאמער פון פרישע פירות : אדר וואס אין גארטין וואקסן ... אום ווינטער בעקומט מאן "דארע פלאמן : דארע וויינשיל : קערשן עפיל דארע אונד נאך אנדרע פילע מער ירקות

“Нехай людина припинить працювати: вона має ходити на прогулянки, не дуже близькі, та зовсім не стояти з іншими людьми. Не можна вживати м'ясо і яйця, а також аніякого марочного чи простого вина. Має вона вживати влітку свіжі фрукти або ті, що виростила самотійно. Взимку людина має сливу, суху вишню, черешню, купує яблук та ще багато інших овочів”¹¹⁵.

Детальний опис їжі, рекомендованих та нерекomenдованих дій відсилає нас до відомої гуморальної теорії Гіпократата, згідно з якою, в залежності від превалювання в тілі людини тієї чи іншої рідини, можна виділити чотири типи людей та обрати правильні ліки та їжу.

Наступним методом, до якого автор ставиться прихильно, є наука про лікувальні трави. В ранньомодерний період вона була одним із розділів медицини, поряд із анатомією, хірургією і т. ін.

האט איהר איהר שון די אנדרע חברותה : וואס קענין אפ דיא גאנצע חכמת הטבע אנושיית : דיא דריטע חברותה זיינר זאגין : איך האב גילייענט איך זיין ספריל : ער שרייבט פון גערשטן : פון קאלט וואסר : פון שליאז : עפיש ..סט נעמין : פון דיא דינעס . פון קערביסן : אוגרקיס דיא קערלך אונד נאך מעהר זאכן וויא עס הייסט דארטן : אונד הייסט האניק מיט : קאלטערהייט טרינקן פאזאלסע

¹¹⁵ Sefer refuot “Ezer Yisrael”. Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. - Арк. 11.

עזע וואס איך האב אויס גיגעבן פיר פינף גילדין פאר דעם ספר : איך האב גימיינט עס שטייט עפּיס רעכטעם אין ... : אט איך וועל אייך פאר קופּין פאר דיא העלפּס וואס ער מיך קאסט : ווען איהר זיך זא פאר איהם אן . האט איהר שון דיא דריטע חברותה מענשין וואס פאסקענן חכמת עשבים : נאך מעהר וועלין זיך פינדן אונד וועלין זאגן : אדר זייא וועלין פראגין : ווארום ווען ער איין גוטר דאקטיר : וויא פיל לייט זאגין : ווארום האט גישריבן אוף טייטש

В вас є ще інше товариство, яке знає всі природні науки людства. Трете зібрання (товариство) скаже, я прочитав в його книзі, як він пише про ячмінь, про холодну воду, про (שליאג) параліч (Szalus), про те, що треба приймати від дині, від кавуна, від насіння огірків та багато інших речей, які є там, мед з холоду пити (напевно, мається на увазі алкогольний напій), пожалста. Це все, що я отримав за 5 гульденів за книгу? Я думав, що в ній є щось правильніше. (..) також є трете товариство, яке паскудить науку про лікувальні трави.

Як діетарні вимоги, так і “наука про трави”, зрештою, не є ознакою медицини ранньомодерної доби. Певний натяк на модерну медицину знаходимо в поважливому ставленні автора до практики анатомування та до хірургії.

וועט זיך פינדן אונד ווערט זיך פאר מיר וועלין אן נעהמין : אונד וועט זאגין : וויא איך האב גיהאנדלט נאך קיניגס בערג קיין בערלין : קיין פאדעווע האב איך גיהערט דאס זייא דיא טוטע מענשין שניידן אוף . זעהן דיא דאקטערס כל הזאכין : וועט זיך ווידער איינר אוף אן רופּין : חלעבין איהר רעט נארושקהייט וואס העלפּט דאס וואס ער זעהט דעם מענשין נאך זיין טוט : דיא דאקטערס וועלין דאך קיין לעבינדיגע מענשין אוף שניידן : אצי וועלין דעם חכם גירעכט געבין . ער רעט וויא איין חכם : האט איהר שון ליבר עולם איין חברותה וואס חכמת הניתוח איין חכמה עמוקה ער אין סוף וואס אונד חכמי הרופאים : דיא גרעסטי אונד דיא שווערסטע חכמה : וואס איך מיין חכמת הניתוח . אפ פסקנען

“В Падуї я чув, що вони розрізають мертвих і дивляться доктори усі речі і знову скликають (визивають до життя?) аן рופּין, щоб я так жив. Дурість ви говорите /.../ лікарі живих людей не розрізають”

В іншому місті є посилання на “хірургію - науку глибоку до нескінченності, яка для нас, медиків, найбільша й найважливіша з наук”¹¹⁶

З цього, дуже колоритного пасажу, ми дізнаємось, що на момент написання медичного посібника, хірургія вважалась найскладнішим сектором медичних знань, і для Маркузе вона є такою, мабуть через те, що він не робив операції - цим займались спеціалісти - цирульники-хірурги. Також простежується благоговійне відношення єврейського освіченого лікаря перед цією наукою через її зв'язок з небезпекою для життя хворого. Хірургічна практика стає поширеною тільки з ХІХ ст.

Суттєво, що не останнє місце в лікарській книзі Маркузе займають методи лікування дитячих та жіночих захворювань. На наш погляд, це є ознакою піклування про малозахищені і менш освічені, відтак найвразливіші, прошарки населення.

Як ми бачимо, лікарська книга “Озер Ізраель” надає можливість ознайомитись як з практиками народної медицини, які побутували в традиційному суспільстві, так і з методами та розвитком медицини ХVІІІ ст. взагалі. І що саме вказує на приналежність цієї книги до медицини ХVІІІ ст.? Головне, що визначає її приналежність до ранньомодерного періоду - це її жанр. Структура лікарської книги, як ми вже згадували у другому розділі є такою самою, як і в роботі шведського лікаря Сам'юеля Тіссо та її перекладі івритом Лефіна. Друк медичних посібників став поширеною практикою саме у ХVІІІ ст. за рахунок меркалізації та медикалізації суспільства. Окрім того, важливою ознакою також є класифікація хвороб, яка також постає серед головних завдань ранньомодерних медиків. Всі розділи книзі Маркузе побудовані з акцентом на описі того чи іншого захворювання та способів його подолання.

¹¹⁶ Sefer refuot “Ezer Yisrael”. Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. - Арк. 4.

Висновки

Представимо результати історіографічної, етнологічної та перекладацької роботи, яка була зроблена. Виконана робота демонструє, що лікарська книга “Озер Ізраель” Моше Маркузе є унікальним джерелом з історичної, а також етнологічної, культурної, лінгвістичної точки зору.

По-перше, в ході огляду розвитку ранньомодерної медицини в Європі та її стану в єврейському середовищі Речі Посполитої окреслено контекст, на тлі якого була написана, надрукована і сприйнята читачами лікувальна книга “Озер Ізраель”.

По-друге, аналіз структурних та формальних особливостей видання дозволив реконструювати популяризаторський підхід автора (що відобразився в оформленні титульної сторінки, стилі і особливо обраній мові - специфічний варіант їдишу (“тайч”)), а також окреслити його аудиторію - неосвічені прошарки єврейського населення, які не читали івритом (зокрема, жінки та простолюди). Спрямований на полеміку з лікувальними практиками верств населення, що не були охоплені єврейською книжною культурою XVIII ст. - цей текст постає як унікальне джерело знань про медичні практики єврейської “мовчазної більшості” XVIII ст. в Речі Посполитій.

По-третє, аналіз критики народної медицини та лікарських порад автора дозволив виявити цікавий пласт лікувальних практик неосвіченого прошарку єврейського соціуму в даний період. Зокрема, вточнено взаємовідносини між “вченою” та народною медициною, доведено участь широкого єврейського загалу в магічних лікувальних практиках християнського оточення, вточнено участь представників традиційних ролей в єврейській спільноті в лікувальних практиках (зокрема, те, що проповідники займалися роздаванням амулетів-*сгулот*).

З іншого боку, продемонстровано, що, а) хоча більшість лікувальних порад, які пропонує “Озер Ізраель” не відображають найостанніші

досягнення європейської медичної науки на той період, б) сам жанр твору - популярний виклад медичних знань для широкого читача з метою покращення здоров'я має є характерним для Просвітництва XVIII; до того ж, ідея класифікації хвороб, відображена в підрозділах книги, також є властивою медицині цієї доби. Таким чином, твір “Озер Ізраель” наслідує і продовжує загально-європейську медичну традицію доби раннього модерну в єврейському середовищі.

Додатковим результатом роботи можна вважати виявлення специфічного характеру мови твору. Варіант письмового їдишу в “Озер Ізраель”, що його автор називає “польський тайч”, не зустрічається в інших документах доби і фактично є зконструйованим автором з огляду на мету його твору на базі розмовного їдишу, німецької мови, івритських та подекуди слов'янських запозичень. Відтак опрацювання книги виявилось не читанням, а, скоріше, розшифруванням тексту. В багатьох випадках це залишає сумніви, чи правильно ми зрозуміли його при перекладі. Проте отримані результати в будь-якому разі є значущими. Проведене дослідження є першим дослідженням “Озер Ізраель” на українських теренах, і, сподіваємось, відкриває шлях для подальших досліджень цього унікального джерела у вітчизняній науці.

Список використаних джерел і літератури.

1. Sefer refuot “Ezer Yisrael”. Markuze, Moshe ben Mordecai. Poritsk: shisha hamishutfim, 1790. – 139 f.
2. Olitzki L. Turiysk: People and Landscapes // *Pinkas ha-kehila Trisk; sefer yizkor* (Memorial book of Trisk) / Natan Livneh, Trisk Society. - Tel Aviv, 1975. - Р. 16 / Електронний ресурс: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Turiysk/tur014.html#Page16/>, відвідано 16.05.2020.

Література:

1. Вулф, Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. / Пер. з англ. С. Біленького. — К: Вид-во Часопис «Критика», 2009. — 592 с.
2. Кром М. Историческая антропология. Пособие к лекционному курсу / Михаил Кром. – Санкт-Петербург, 2000. — 192 с.
3. Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии / Адольф Людтке // Социальная история. Ежегодник, 1998-1999. – М., 1999.
4. Фишман Д. Вокруг Идиша: Очерки истории евр. культуры в России и Польше / Давид Фишман; Авториз. пер. с англ. А. Глебовской, А. Френкеля; Науч. ред. А. Френкель. - Киев: Дух і Літера, 2015. - 276 с.
5. Фуко М. Рождение клиники. М.: Смысл, 1998. - 310 с.
6. Шивхей Бешт (Хвалы Исраэлю Бааль-Шем-Тову). – Москва: Книжники; Лехаим; 2010. – 634 с.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К: Вид-во Часопис “Критика”, 2005. - 537с.

8. Гриневич Л.В., Гриневич В.А. **ЄВРЕЇ В УКРАЇНІ** // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с. / Електронний режим: http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukraini / відвідано 11.05.2020.
9. Литвинов В. Д. // Просвітництво // Енциклопедія історії України. - / Електронний ресурс: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Prosvitnytstva_doba, відвідано 12.05.2020.
10. Медицина в Новое время // Еврейская энциклопедия. У 16 т. / Под общ. ред. д-ра истории Востока А. Гаркави и д-ра Л. Каценельсона / Издание для Научных Еврейских Изданий и Изд-ва Брокгаузъ-Ефронъ. - С.-Петербург: Ланденбургъ-Миддотъ, 1913. - Т. 10. - С. 766 - 769.
11. Тищенко Д.В. Їдиш-український словник. - К: Арт Економі, 2014. - 960 с.
12. Bajer, Peter Paul. Scots in the Polish-Lithuanian commonwealth, 16th–18th centuries: the formation and disappearance of an ethnic group / by Peter Paul Bajer; Leiden, Boston: BRILL, 2002. - 581 pp.
13. Bartal, Israel. "Heavenly city of Germany and Absolutism a la Mode d'Autriche: The Rise of Haskalah in Galicia", in Toward modernity / ed. J. Katz. - New Brunswick and Oxford, 1987. - P. 33-42.
14. Cultural revolution in Berlin: Jews in the age of Enlightenment/ Shmuel Feiner and Natalie Naimark-Goldberg. Oxford: Bodleian Library: association with Journal of Jewish Studies, 2011. - 94 p.

15. Efron, J. M. *Medicine and the German Jews: A History*. New Haven and London: Yale University Press, - 2001. - 339 p.
16. Friedenwald A. *Jewish physicians and the contribution of the Jews to the science of Medicine*. - Filadelfia: Publ. of the Graetz College, 1897. - 61 p.
17. Feiner S. *The Jewish Enlightenment*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, - 2004. - p. 204.
18. Haeser H., *Lehrbuch der Geschichte der Medizin und der epidemischen Krankheiten*, Jena, 1882. - 87 p.
19. Haigh, E. *Xavier Bichat and the medical theory of the 18th century*. - London: Wellcome Institute for the History of Medicine, 1984. - 146p.
20. Lindemann M. *Health and healing in eighteenth-century Germany*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. - 506 p.
21. Litvak, O. *Haskalah: the romantic movement in Judaism*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2012. - 228 p.
22. Mahler, R. *Hasidism and the Jewish enlightenment: their confrontation in Galicia and Poland in the first half of the nineteenth century* / translated by E. Orenstein, A. Klein, J. Machlowitz. - Philadelphia, Jerusalem: Jewish Publication Society of America, 1985. - 411 p.
23. Ruderman David B. *Jewish thought and scientific discovery in early modern Europe*. Wayne State University Press, 2001. - 432 p.
24. Segal, A. *Der dereh ha-avoda. Prakis be-mishnat ha-kavla veha-hasidut shel rav tzvi hirsh mzhidishuv*. – yerushalaim: hotzat Reuven met, 2011. – P. 244.
25. Zinberg I. *Italian Jewry in the Renaissance era* / Zinber I. *A history of Jewish Literature*. Hebrew Union College Press: New York. - 1974. - 217 p.
26. *Biuletyn Polskiej Misji Historycznej* Bulletin der Polnischen Historischen Mission Nr 9/2014 DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/BPMH.2014.009> ISSN 2083-7755 Adam

- Kaźmierczyk (Uniwersytet Jagielloński) Jews, Nobles and Canon Law in the 18th Century.
27. Efron, J. M. Images of the Jewish Body: Three Medical Views from the Jewish Enlightenment // Bulletin of the History of Medicine. - (Fall 1995). - Vol. 69, No. 3. - 349-366 p. Sorkin, D. The early Haskalah // New perspectives on the Haskalah / ed. by Sorkin D. and Feiner Sh. Oxford: The Littman Library of the Jewish Civilization, 2004. - P. 9-27.
 28. Goubert J. - P. Twenty Years On: Problems of Historical Methodology in the History of Health // Problems and Methods in the History of Medicine. London, New York, Sydney: Croom Helm, 1987. - 40-56 p.
 29. Hundert, Gershon David. The Role of the Jews in Commerce in Early Modern PolandLithuania. Journal of European Economic History. Vol.16, 1987: 245-275 pp.
 30. Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century: A Genealogy of Modernity (S. Mark Taper Foundation Imprint in Jewish Studies), 2004. - 305 p.
 31. Petrovsky-Shtern Yo. The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe. Princeton and Oxford: Princeton University Press. - 2014. - P. 431.
 32. Re(de)fining Modernity in Jewish History. Rethinking European Jewish History / edited by Oxford; -Jeremy Cohen and Moshe Rosman. Portland, Oregon: Littman Library ofJewish -P. 133 - ,2009 -Civilization, .145
 33. Jewish Territorial Self-Government in the Crown in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Sources. Adam Kaźmierczyk, Przemysław Zarubin, 2019. – 643p.

34. Weinreich M. History of the Yiddish Language: The Problems and Their Implications. Proceedings of the American Philosophical Society - Vol. 103, No. 4 (Aug. 15, 1959), P. 563-570.
35. Sergey (Israel) Zinberg (1873-1943) // Mark Wischnitzer Jewish Social Studies // Indiana University Press. - Vol. 5, No. 4 , 1943. - P. 411-413 / Електронний ресурс: https://www.jstor.org/stable/4464552?read-now=1&seq=2#page_scan_tab_contents / відвідано 16.05.2020.
36. Kelner, Dov-Ber. The Beginnings of Modern Literary Yiddish 1771-1789 / Oxford Yiddish. - 1991, - P. 271-316 / Електронний ресурс: https://www.academia.edu/6413393/The_Beginnings_of_Modern_Literary_Yiddish_1771-1789_%D7%93%D7%99_%D7%94%D7%AA%D7%97%D7%9C%D7%95%D7%AA_%D7%A4%D7%95%D7%9F_%D7%93%D7%A2%D7%A8_%D7%9E%D7%90%D7%93%D7%A2%D7%A8%D7%A0%D7%A2%D7%A8_%D7%9C%D7%99%D7%98%D7%A2%D7%A8%D7%90%D7%98%D7%95%D7%A8-%D7%A9%D7%A4%D7%A8%D7%90%D7%9A?auto=downloa / відвідано 16.05.2020.
37. Шмерук Х. Моше Маркузе из Слонима и источник его книги "Озер Израель" // Сефер Дов Садан, 1977. - С. 361-382.
38. Leibovich, Ye. Sefer ha-Refuot le-d-r Moshe Markuzi // Korot. - 1967. - Vol. 4, n. 1-2. - P. 3-10.
39. Zinberg, I. Moses Marcuse: Dov Ber of Bolechov // Zinberg, I. A History of Jewish Literature: The Berlin Haskalah // translated and edited by Bernard Martin, Hebrew Union College press. Cincinnati, Ohio: Ktav publishing house,- Inc. New York, 1976. - P. 151-160.
40. Gelfand T. The Annales and Medical Historiography: Bilan et Perspectives* // Problems and Methods in the History of Medicine // CROOM HELM: London, New York, Sydney. - 15-39 p.

41. Rütten, Thomas. Early Modern Medicine // The Oxford Handbook of the History of Medicine // Oxford University Press: 2011. - 69-80 p.
42. Spray E. C. Health and Medicine in the Enlightenment // The Oxford Handbook of the History of Medicine // Oxford University Press: 2011. – 84-95 p.
43. Wśród córek Eskulapa. Szkice z dziejów medycyny i higieny w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku. Pod red. Andrzeja Karpińskiego. Warszawa: Wydawnictwo DiG, - 2009. – 215 s.
44. Loux, F. Popular Culture and Knowledge of the Body: the Infacy and the Medical Anthropologist / Problems and Method in History of Medicine London, New York, Sydney: Croom Helm, 1987. - 81-97 p.
45. Horden, P. Medieval Medicine // The Oxford Handbook of the History of Medicine // Oxford University Press: 2011. - 41-59 p .
46. Skalski J.H., Kuch J. Polish Thread in the History of Circulatory Physiology. J. Physiol. Pharmacol. 57: 5-41 / Электронный ресурс: http://www.jpp.krakow.pl/journal/archive/04_06_s1/articles/01_article.html / відвідано 02.06.2020.